LEX ET IUS.
РИМСКОПРАВНАТА ТРАДИЦИЯ И СЪВРЕМЕННОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО

проф. д-р Малина Новкиришка – Стоянова

Summary: Lex et ius. Roman Law Tradition and Contemporary Legislation
In Roman law, there are two basic concepts which characterize the ancient concept of " Rule of law"- ius and lex. Exploring their authentic meaning and specific application in the practice we can find the continuity of the basic concepts and theories in modern jurisprudence and legislation and apply Roman criterion of justice to the evaluation of its effectiveness.

Key Words: *Contemporary Law, Iura, Iurisprudentia, Ius, Iustitia, Lex, Leges, Roman Law.*

ВЪВЕДЕНИЕ

В настоящия момент в България една от основните дискусии – както в политическия свят, така и на научно и практическо ниво сред юристите, е свързана с реформата в съдебната система. Тя се разгръща в по-широк план по повод на гаранциите за законността и на реализацията на конституционния принцип за правовата държава[16]. На преден план се поставят две основни понятия – за правото и за закона. Много често лаически те не се разграничават, макар че теорията на правото отдавна е изяснила съотношението между тях. Като закон се определят и всички подзаконови актове, а в много случаи – и общите административни актове, та дори и някои тълкувателни актове или писма, инструкции и пр. на фискални, стандартизационни, регулаторни и пр. органи.

В масовото правосъзнание липсата на право, дори и схващано в субективен аспект, е равнозначна на криза в законността. Съдебната система се явява „главният обвиняем", ако в обществото е изградено усещането за несправедливост, безнаказаност на корупцията и престъпленията, беззащитност на обикновения човек и пр. Наред с това недоволството е насочено към правоприлагането от страна на администрацията и доста по-рядко – към качеството на нормотворческата дейност. В България все още не е утвърдена практиката на цялостна предварителната оценка на законодателството, по-ограничени са и формите на последваща оценка на неговата ефективност. В този смисъл едно по-прецизно правно изследване на терминологията, както и на понятията

[16] Този принцип се съдържа в чл. 4, ал. 1 на Конституцията от 1991 г.: „Република България е правова държава. Тя се управлява според Конституцията и законите на страната.". Той е въведен още с Търновската конституция, чл. 43: „Българското Княжество се управлява точно споредъ законите, които се издаватъ и обнародватъ по начина, който е показанъ въ Конституцията" и присъства и в следващите конституции на Република България (чл. 5 от Конституцията от 1947 г. и чл. 1 и чл. 8 от Конституцията от 1971 г.) Вж. ДРУМЕВА, Е. *Конституционно право*, София, Сиела, 2012, с. 144 и сл. В сравнителен план вж. ТАНЧЕВ, Е., М., БЕЛОВ, *Сравнително конституционно право*, София, Сиби, 2009, с. 262 и сл. и цитираната там литература, както и LOBRANO, G. *Res publica res populi. La legge e la limitazione del potere*. Torino, 1996. Относно римската концепция вж. КОСТОВА, М. *Res publica на Цицерон означава правова държава*. Н: Годишник на Варненския Свободен Университет, т. I, 1999 и НОВКИРИШКА-СТОЯНОВА, М. *Римскоправната традиция и съвременният конституционализъм*. В: 135 години от приемането на Търновската конституция. Сборник от научната конференция, посветена на 135-годишнината от Търновската конституция. София, Сиби, 2014.

за право и закон и за тяхната корелация, може да допринесе съществено и за по-прецизната уредба на основните обществени отношения, и за по-точното им представяне пред обществото, респ. за правилното насочване на общественото съзнание към търсене и коригиране на първопричините, а не към безрезултатно критикарство.

Напълно естествено е в хода на една такава „разяснителна" задача погледът да се обърне към Древния Рим, където тези понятия са представени с изключителна яснота и са преминали в съвременните правни системи както в терминологичен, така и в субстанциален план. Именно с оглед на римскоправната традиция, вкл. и в областта на теорията на правото, и в опровержение на постулата, че римската юриспруденция не се занимава с този дял на правната наука, в настоящата статия бихме искали да представим някои концепции и свързаните с тях автентични текстове.

1. „Рим е народ на правото, а не е народ на закона"

В последните години в романистиката намери обобщение една идея, присъстваща в почти всички общи изследвания за отношението на римляните към правото. Тя е изразена в статията на Teresa Peralta Escuer, озаглавена „Рим е народ на правото, а не е народ на закона" [17]. Авторката обосновава своята позиция с фрагмент от съчинението на Тит Ливий, включен в заглавието на статията: *leges rem surdam, inexorabilem esse.* Изведена извън контекста [18], тази фраза дава основание за размисъл у много романисти и макар изводите да не са така категорично изразени, същността на изследванията им по въпроса често се доближава до извода, формулиран от испанската авторка.

Във връзка с тази позиция обаче може би е добре да се има предвид и цялата фраза у Ливий:

Liv., Ab U. C., 2.3. *... leges leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi quam potenti; nihil laxamenti nec veniae habere, si modum excesseris ...*	Законът е глух, неумолим, той е спасение и добро по-скоро за слабите, отколкото за силните, той не знае нито снизхождение, нито пощада за тези, които са го нарушили …

В текста се описват събитията, свързани с края на Републиката и действията на Тарквиниите, които със своите своеволия провокират въоръжен конфликт. В предходното изречение Ливий започва съпоставка между *rex* и *lex* – според него рексът е човек, от когото може да се получи всичко необходимо, било законно или не, той е способен на милост, благодеяния, може да се гневи, но и да прощава, да различава приятелите от враговете. След цитираната фраза относно закона следва заключителното изречение, че е опасно сред толкова човешки прегрешения да се живее

[17] Вж. PERALTA ESCUER, T. *Leges rem surdam, inexorabilem esse. Roma es el pueblo del derecho pero no es el pueblo de la lex*. In: Hacia un derecho administrativo y fiscal romano- II, Madrid, 2014, pp. 112 – 130.

[18] ***Liv.2.3.*** *Cum haud cuiquam in dubio esset bellum ab Tarquiniis imminere, id quidem spe omnium serius fuit; ceterum, id quod non timebant, per dolum ac proditionem prope libertas amissa est. Erant in Romana iuventute adulescentes aliquot, nec ii tenui loco orti, quorum in regno libido solutior fuerat, aequales sodalesque adulescentium Tarquiniorum, adsueti more regio vivere. Eam tum, aequato iure omnium, licentiam quaerentes, libertatem aliorum in suam vertisse servitutem inter se conquerebantur: regem hominem esse, a quo impetres, ubi ius, ubi iniuria opus sit; esse gratiae locum, esse beneficio; et irasci et ignoscere posse; inter amicum atque inimicum discrimen nosse;* ***leges rem surdam, inexorabilem esse, salubriorem melioremque inopi quam potenti; nihil laxamenti nec veniae habere, si modum excesseris****; periculosum esse in tot humanis erroribus sola innocentia vivere.* Текстът на Ливий е от сайта http://www.thelatinlibrary.com/livy/liv.2.shtml.

само с невинност. В коментар към текста се подчертава, че според Платон още софистът Каликъл казва, че законите са установени от слабите, които са мнозинство и че те са ги създали за себе си и за своя полза. При софистите за първи път се среща противопоставянето на законите на природата, възприемани от римляните като естествено право, и създадените от хората закони. Естественото право те възприемат като право на силния, тъй като в природата това, което е по-силно, е по-добро и оцелява[19].

Извън този контекст интерпретацията на фразата от Ливий придобива съвсем друго значение. От една страна се акцентира на факта, че законът е еднакъв за всички и той не отчита нито индивидуалните особености на нарушителя, нито вариантите на неговото поведение, нито чувствата на състрадание и милост, които биха могли да се породят към това лице[20]. Само в този си вид законът може да служи на справедливостта (*iustitia*), която е основната категория в римското правосъзнание и от която неслучайно Улпиан търси етимологическата връзка с *ius*.

D.1.1.1.pr. (Ulpianus L.I institutionum) *Iuri operam daturum prius nosse oportet, unde nomen iuris descendat. est autem a iustitia appellatum ...*

Изучаващият правото трябва преди всичко да узнае откъде произхожда думата „право (*ius*)". Правото е получило своето название от думата „справедливост (*iustitia*)" …

Макар и неточно от етимологическа гледна точка, тъй като според повечето автори терминът „*iustitia"* е производен от „*ius"*[21], а не обратното, това твърдение на Улпиан би следвало да се разглежда не изолирано, а в цялостния контекст на началото на неговите Институции. Етимологическият анализ в случая не е основната задача на автора. По-скоро той акцентира на логическата връзка между тях, на плътната взаимна обвързаност между правото и справедливостта, която следва да се взема предвид не само при изучаването, но и при интерпретирането и прилагането на правото[22]. От идейна гледна точка това твърдение е оправдано, като се вземе предвид краят на епохата на Северите и по-специално управлението на император Каракала, по времето на когото както ролята на юристите, така и на справедливостта в правораздаването, са

---

[19] Вж. превода и коментара с позовавания на други съчинения у ТИТ ЛИВИЙ. *История Рима от основания города*. Перевод Н. А. Поздняковой. Комментарий Н. Е. Боданской . Том I. Москва, 1989, достъпен на сайта http://ancientrome.ru/antlitr/t.htm?a=1364000200.

[20] В тази връзка се цитира сентенцията „*Dura lex sed lex*", която макар и в да изглежда римска, се счита, че е създадена през XI в. като принцип на каноническото право, формулиран от Buchard епископ на Worms. Тя е свързана с утвърждаването на върховенството на закона, независимо, че той съдържа сурови предписания, както и на спазването на буквата на закона. Интерпретира се и в смисъл, че никой, дори владетелят, не може да бъде над закона, а нарушаването на принципа води до тирания и произвол. Има тълкуване, че в случая lex като създаден от хората закон се противопоставя на ius, включващ естествените закономерности, съществуващи както в природата, така и в обществото, които не могат да се променят по човешката воля. Противоположната концепция е, че като закон в случая се имат предвид именно естествените закони, които не могат нито да се оспорват, нито да се пренебрегват. Обикновено се прави връзка с принципа, изразяващ презумпцията за познаването на закона: „*Ignorantia legis non excusat*", който се приписва на Аристотел, и в превод на латински е по-скоро във вида „*Nemo censetur ignorare legem*". Вж. по-подробно тълкуването в справочника „1000 expresiones y aforismos jurídicos latinos", Madrid, 2010, p. 93.

[21] Вж. преглед на становищата по въпроса у КОФАНОВ, Л. Л. *Lex и ius: возникновение и развитие римского права в VIII–III вв. до н.э.* Москва, 2006, с. 181 и сл.

[22] В този смисъл Улпиан се отдалечава от римската традиция, интерпретирана в романистиката, според която *ius* представлява първоначално клетвената формула, при която се диктуват определени думи, повтаряни и произнасяни от друго лице. Вж. КОСТОВА, М. *Правна филология: Lex (Законът)*. В: Съвременно право, (2004), 3, с. 60 и бел. 12

значително пренебрегнати. Институците, създадени от Улпиан, за когото липсват данни за преподавателска активност, всъщност се явяват съчинение по основи на правото, в което са включени и редица теоретични постулати. Те в никакъв случай не могат да бъдат изведени извън целите, поставени от автора именно в епохата, когато доброто и справедливото не се намират на висок пиедестал.

Тук следва да добавим и още един възможен прочит. В класическите източници *iustitia* е възприемана като абстрактната категория за справедливост и правосъдие в смисъл на „отдаване всекиму своето" (*suum quique tribuere*[23]). Повечето автори приемат, че в случая се има предвид именно този смисъл на термина[24]. Но *Iustitia* е и богинята на правосъдието, която не е напълно идентична с гръцката Темида[25], и в тази връзка може да се предполага известно позоваване на традицията на предците, които считат правото за свързано с тази богиня. Това обаче не би било характерно за Улпиан, който е твърде рационалистичен в своите съчинения и аргументации, освен ако не е търсел някакъв ефект на диахрония.

Разсъжденията в тази посока идват и от интерпретацията на следващия фрагмент (***D.1.1.1.1***), в който той нарича юристите „жреци" (*sacerdotes*). В същия смисъл е и определението на юриспруденцията в ***D.1.1.10.2.*** [26]**.** В началото на III в. връзката на светската юриспруденция със сакралното право е твърде далечна, по-скоро отглас от едно минало, отстоящо на повече от седем столетия. Още по-малко тя се има предвид от комисията на Трибониан в началото на VI в., когато се подбират класическите текстове за съставянето на Дигестите. И ако Улпиан говори за жреци, то едва ли е в буквалния смисъл на „жреци на богинята *Iustitia"*, а по-скоро като служители на свещения идеал за правото като израз на доброто и справедливото във всеобщ мащаб.

Със същия своеобразен юридически патос са изпълнени и следващите фрагменти, в които се определят предписанията на правото и същността на справедливостта като правна и философска категория[27]. Улпиан двукратно използва израза „*suum cuique tribuere"*- един път като правен принцип и втори път за определяне на *iustitia*. Така справедливостта се явява обединителното звено между закона и правото, като именно правото (*ius*) е гъвкавото, адаптивното към нуждите на хората, докато справедливостта се явява трайният критерий за съществуването на организираното общество, в което господства равнопоставеността на правните субекти. В случая няма възможност да се представи прехода на концепцията за

---

[23] Вж. ***D. 1.1.10. pr. (Ulpianus libro secundo regularum)*** *Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi.* Относно това тълкуване на D.1.1.10.1. вж. FALCONE, G. *Iuris praecepta, vera philosophia, iuriaprudentia. Metodo di ricerca*. In: SDHI 73 (2007), pp. 352 – 387; ID.**,** *Ius suum cuique tribuere*. In: AUPA, 52 (2007 – 2008), pp. 133-176; WADSTEIN, W. *Is das suum cuique eine Leerformel*. In: SDHI, 59 (1995), pp. 179 – 215.

[24] Срв. общия преглед на въпроса у GALLO, F. *Diritto e giustizia nel primo titolo del Digesto,*. In: SDHI 54 (1988), pp. 1 – 36 и цитираната от него литература

[25] Според някои автори тя е събирателен образ на древногръцките богини Дике (на правото, справедливостта и истината) и Темида (на правосъдието). Според легендите тя е дъщеря на Юпитер (или на Сатурн), като основните й атрибути са превръзката на очите (символизираща безпристрастността), везните (символ на претеглянето и преценката на вината или на представените аргументи) и мечът (символ на властта, с която се дава присъдата или решението на спора – *iurisdictio*). Това обаче не съответства на римската представа, респ. и на изображенията на *Iustitia*, която в класическата епоха е изобразявана заедно с *Clememtia* (богинята на състрадателността и милосърдието) и чиито атрибути са рогът на изобилието и везните. Вж. ***HYG.,Astronomica II,25***; LAMOINE, G. (ed.), *Images et représentations de la justice du xvie au xixe siècle*, Toulouse, 1983.

[26] Вж. ***D. 1.1.10. 2. (Ulpianus libro secundo regularum)*** *Iuris prudentia est divinarum atque humanarum rerum notitia, iusti atque iniusti scientia.*

[27] Вж. ***D. 1.1.10. pr.*** цитирано по-горе.

дистрибутивната справедливост, възприета в класическата гръцка философия, в римската философия от края на Републиката[28]. Но въпросът за правото и справедливостта е широко интерпретиран у Цицерон[29] и е обект на много изследвания в романистиката, както и на сериозна полемика относно акцента в израза „*suum cuique tribuere"*. Авторите споделят, с различни варианти, две основни позиции – обвързването на „*suum"* с понятието за *„dignitas"*, както твърди Цицерон в ранните си години, и възприемането му в смисъл на „*suum ius"*, както е засвидетелствано в по-късните текстове на Цицерон и в римската юриспруденция[30].

Наред с това се акцентира и на факта, че Юстиниановите компилатори са поставили въпросите за правото и справедливостта в самото начало на Дигестите, очевидно считайки ги за изключително важни. Наред с приписваната на Улпиан етимологическа връзка между правото и справедливостта в следващите текстове възприемането на *iustitia* като „отдаване всекиму своето" е поставено на трето място като същностен елемент – след предписанията да се живее честно (*honeste vivere)* и да не се вреди другиму (*alterum non laedere)*. Следователно както правото не се материализира единствено чрез правораздаването, така и справедливостта не се проявява единствено в съдебните спорове. Тя е общ критерий и мерило за правомерно поведение, добросъвестност при изпълнение на задълженията, но и при осъществяване на своите права, избягване на злоупотребата с право както на материално, така и на процесуално ниво.

Като се имат предвид тези принципни позиции на римските юристи, може да се изследват поотделно двата основни термина – за закона и правото, за да се открие действителното съотношение между тях както в правосъзнанието на древните римляни, така и в тяхната правно-философска интерпретация.

2. Законът (lex)

В своето съчинение относно законите в Древния Рим бележитият френски романист André Magdelain отбелязва, че трябва да се прави разлика между понятието за

---

[28] Самият Цицерон се позовава на гръцките автори по тези въпроси: ***CIC. De rep. 3.7.10:*** *Plurimi quidem philosophorum, sed maxime Plato et Aristoteles, de iustitia multa dixerunt adserentes et extollentes eam summa laude virtutem, quod suum cuique tribuat, quod aequitatem in omnibus servet.*

[29] Вж. ***CIC., Rhet. ad Her. 3.2.3***: *Rectum est, quod cum virtute et officio fit. It dividitur in prudentiam, iustitiam, fortitudinem, modestiam. … Iustitia est aequitas ius uni cuique retribuens pro dignitate cuiusque*; ***CIC. De inv. 2.53.160:*** *iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata, suam cuique tribuens dignitatem.*

[30] ***CIC. De leg. 1.6.19:*** *Itaque arbitrantur prudentiam esse legem, cuius ea vis sit, ut recte facere iubeat, vetet delinquere, eamque rem illi Graeco putant nomine 'nómon' a suum cuique tribuendo appellatam, ego nostro a legendo;* ***CIC. De fin. 5.23.65****: Quae animi affectio suum cuique tribuens … iustitia dicitur;* ***CIC. De fin. 5.23.67:*** *Atque haec coniunctio confusioque virtutum tamen a philosophis ratione quadam distinguitur. Nam cum ita copulatae conexaeque sint, ut omnes omnium participes sint nec alia ab alia possit separari, tamen proprium suum cuiusque munus est, ut fortitudo in laboribus periculisque cernatur, temperantia in praetermittendis voluptatibus, prudentia in dilectu bonorum et malorum, iustitia in suo cuique tribuendo. Quando igitur inest in omni virtute cura quaedam quasi foras spectans aliosque appetens atque complectens, existit illud, ut amici, ut fratres, ut propinqui, ut affines, ut cives, ut omnes denique – quoniam unam societatem hominum esse volumus – propter se expetendi sint. Atqui eorum nihil est eius generis, ut sit in fine atque extremo bonorum;* ***CIC. De nat. deorum 3.15.38:*** *Nam iustitia, quae suum cuique distribuit, quid pertinet ad deos; hominum enim societas et communitas, ut vos dicitis, iustitiam procreavit;* ***CIC. De off. 1.5.15:*** *Sed omne quod est honestum, id quattuor partium oritur ex aliqua: aut enim in perspicientia veri sollertiaque versatur aut in hominum societate tuenda tribuendoque suum cuique et rerum contractarum fide aut in animi … magnitudine … aut in omnium … ordine et modo, …;* ***CIC. De off. 1.7.21****: Ex quo, quia suum cuiusque fit eorum quae natura fuerunt communia, quod cuique obtigit, id quisque teneat.* Вж. статията на PEPPE, L. Riflessioni sulla nozione di *'iustitia'* nella tradizione giuridica europea, достъпна в електронен вариант на http://www.dirittoestoria.it/iusantiquum/articles/Peppe-Ius-Antiquum-17-2006.htm.

закон и съвкупността от закони, означавана в съвременната теория като законодателство. И докато понятието е твърде неясно, с много противоречиви интерпретации, вкл. и у самите римски юристи, то римските закони, особено тези, създадени по времето на Републиката, са детайлно изучени в контекста на политическата история[31]. Понятието за „*lex*" обаче има сериозни корени в римското правосъзнание още от архаичната епоха насетне. Трудностите за изясняването му се дължат на много причини, на първо място в придаването на «осъвременена» интерпретация на архаичните закони от страна на юристите и философите от класическата епоха, както и на съсредоточаване на вниманието само на *leges publica Populi romani*, опасно отделяйки ги от другите видове leges (*lex templi, lex collegii, lex censoria, lex censui consendo, lex contractus*).

Правната филология изследва произхода на лексемата „*lex*", като приема, че тя е общоупотребима с малки модификации на цялата територия на Апенинския полуостров[32]. Етимологическият анализ отвежда към архаичната епоха, в която терминът се употребява във връзка с определени ритуали и соленелно-религиозни действия и формули (*certa verba*), с които се създава подчинението на колективната воля, одобрено от боговете[33]. Това е свързано обаче на първо място с т. нар. комициални закони, при които произнасянето на текста на закона (*legis dictio* от глагола *legere* в смисъл на чета, произнасям на висок глас) е обвързано с ритуалното му утвърждаване от боговете (чрез *augurium)* и потвърдено от Сената (*auctoritas patrum*). Цицерон обаче свидетелства и за една друга интерпретация на термина: според него терминът „*lex*" произхожда от глагола „*legere"*, употребен в смисъл на „избори" и в това е разликата от гръцкия термин, в който е вложена идеята за равенство – обаче на закона е свойствено и едното, и другото, защото той е израз на волята на гражданите, обединени в народното събрание и равни помежду си и през закона[34], а също и избрали (в смисъл на гласували) да приемат предложението на магистрата по даден въпрос от колективен интерес и по тази причина в избора е налице справедливост и истина[35].

Идеята за закона като „*iussum Populi*" е предимно във връзка със законите, приемани от народните събрания (комициите) по предложение на магистратите. Тя е свързана с републиканското устройство, и то в неговата развита форма, но не и с началните две столетия на Републиката. По-скоро основният компонент, при наличието на който може да се говори за *lex,* е наличието на *consensus*. Така съгласието е необходимо както при обединяването на римските граждани за одобряване на внесения от магистратите проект на *lex publica* (D.1.3.1. ... *communis reipublicae sponsio*), така и при приемането на международен договор със задължително обвързване (*foedus*), *lex collegii* е основана на *pactio* (Lex XII Tab. VIII.27), споменаваните у Катон *leges* са всъщност съглашения между частни лица с типов характер. По-специфично обаче е съгласуването на волеизявленията при lex censoria и lex templi, които всъщност са

[31] MAGDELAIN, A. *La loi à Rome. Histoire d'un concept*. Paris, 1978, p. 9ss.

[32] Относно етимологията вж. подробно у Magdelain, cit., p. 12 ss., както и ERNOUT, A., MEILLET,A. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris, 2001, p. 349.

[33] Вж. NICOSIA, G. *Agere lege*. In: Silloge. Scritti 1956 – 1996, Vol. II. Catania, 1998, p. 441. Срв. и FREZZA, P. *Preistoria e storia della lex publica*. In: Archives de droit prive, 1953 (16), p. 54 ss.; GIOFFREDI, C. *Ius, lex, pretor*. In : SDHI, 13-14 (1947–1948), p.7 ss.; ROTONDI, G. *Leges publicae populi Romani*. 1912; TIBILETTI, G. *Sulle leges romane*. In: Studi in onore di P. de Francisci. Vol. IV, Milano, 1956, p. 593 ss.

[34] ***CIC., De leg. I. 19:*** *eamque rem ... ego nostro a legendo. Nam ut illi aequitatis, sic nos delectus vim in lege ponimus, et proprium tamen utrumque legis est.*

[35] Срв. ***CIC. De leg. II. 11:*** *In ipso nomine legis interpretando inesse vim et sententia iusti et veri legendi.*

задължителни статути, постановени от съответните магистрати, а при lex templi няма и намек за някакво договаряне или подчинение на хората на волята на боговете[36].

Кофанов[37] отбелязва, че законът като предписание на народа „iussum Populi" се съдържа предимно в правните източници. Помпоний в прегледа си на римската правна история твърди, че още първия римски рекс Ромул е внесъл закони за обсъждане в куриатните комиции и тази практика е продължила и при следващите рексове[38]. Авъл Гелий цитира становището на Капитон, който в епохата на Август[39] твърди, че закон е това, което е прието от римския народ или плебса по запитване на магистрата по определен въпрос. По този начин се прави разлика между комициалните закони и плебисцитите, макар и изрично тя да е заличена още с Lex Hortensia (287 г. пр. Хр.)

През II в. Гай обобщава:

IGai. I. 3: *Lex est, quod populus iubet atque constituit.*	Закон е това, което народът постановява и установява

Определението за закона е възпроизведено и в Институциите на Юстиниан:

IJ I. 2. 4: *Lex est, quod populus Romanus senatore magistratu interrogante, veluti consule, constituebat.*	Закон е това, което римския народ установява по запитване на сенатор или магистрат, напр. консул.

Като се има предвид, че в епохата на Юстиниан като закон се възприема предимно императорската конституция, се предполага, че текстът е запазен по силата на традицията и на факта, че с малки изключения републиканските закони никога не са били отменяни и в своята цялост те продължават да се считат за източници на правото и в Юстиниановата кодификация. Компилаторите поддържат концепцията, въз основа на която законът има своя авторитет и нормативна сила, като пряко поризводни от волята на народа и на това е основана и властта на император, предоставена му с lex de imperio.

Понятието за закон е представено в по-широк смисъл от философа Руфин Аквилейски, който поддържа установеното още у Фест разграничение между lex и rogatio[40], като приема, че не всичко, което народът гласува, е закон, тъй като народните

---

[36] Тази теза е оспорвана от Magdelain, който счита, че не размяната и съгласуването на волеизявления са характерни за всички видове закони, а по-скоро, че макар и да се използва едно понятие, става въпрос за твърде разнородни актове и общото между тях е само названието и императивното предписание, макар и то да не е налице при всички видове закони. Срв. MAGDELAIN, Op. cit., pp. 11 – 12 и по-специално p. 23 ss.

[37] Вж. КОФАНОВ. Цит. съч., с. 165 и сл.

[38] ***D. 1. 2. 2. 2 (Pomp. L. sing. Enchir.).****Et ita leges quasdam et ipse curiatas ad populum tulit: tulerunt et sequentes reges.* Вж. и сведенията от Цицерон (**Cic. De rep. II. 31)** и Дионисий Халикарнаски, цитирани у КОФАНОВ, цит. съч., с. 163-164, както и ID. Характер царской власти в Риме VIII–VI вв. до н.э. : В: Антиковедение и медиевистика. Вып. 3, Ярославль, 2001, с.14–24

[39] ***A. Gell. X. 20. 2.*** *'Lex' inquit 'est generale iussum populi aut plebis rogante magistratu"* Срв. и Cic. Rhet. Her. II. 13.19.

[40] Вж. цитирания от Кофанов фрагмент от ***Fest., P. 266 L.:*** *Rogatio est, cum populus consulitur de uno pluribusve hominibus, quod non ad omnis pertineat, et de una pluribusve rebus, de quibus non omnibus sanciatur. Nam quod in omnis homines resve populus scivit, lex appellatur. Itaque Gallus Aelius ait: ≪inter legem et rogationem hoc interest. Rogatio est genus legis; quae lex, non continuo ea rogatio est. <Rogatio> non potest non esse lex, si modo iustis comitiis rogata est.*

събрания приемат и удостоверявания, мандати, съдебни решения[41], но с този термин (lex) общо се определят тези актове, както и оправдателните присъди и всякакви други разновидности на актове, приети от народните събрания[42]. Следователно в случая наименованието е свързано с компетентността на комициите, а не толкова с характера на предписанието, неговия предмет, обхват и пр.

Юристите обаче са по-конкретни. Според тях законът е общо предписание за всички римляни:

D. 1. 3. 1 (Papinianus libro primo definitionum) Lex est commune praeceptum, virorum prudentium consultum, delictorum quae sponte vel ignorantia contrahuntur coercitio, communis rei publicae sponsio.	Законът е общо за всички предписание, решение на опитните мъже за обуздаване на престъпленията, извършени умишлено или по непредпазливост, общ за всички граждани обет към държавата.

В случая особено интересни са няколко обстоятелства. На първо място, изглежда, че Папиниан дава определение само на публичните закони, макар и в началото на III в. все още да съществуват и някои от по-старите разновидности на съглашения или статути, назовавани с термина „*lex*". Това обаче не може да се твърди безспорно, тъй като в Дигестите са подбрани само фрагменти, които отговарят на следкласическата концепция за закона, интерпретирана и с оглед на целите на юстиниановата кодификация от съставителите й. Наред с това в определението присъства и терминология, свързана с частното право, където *sponsio* е една от най-древните форми на вербално поемане на поръчителство, т. е. създаване на *obligatio* с определена словесно-ритуална формула. В случая преводът на „*sponsio*" като клетва не е особено точен, но е единствено възможен в публичноправния контекст. Не може да не се направи известна аналогия, напр. със Законите на Ликург в Древна Гърция, схващани като обет на хората и обвързването им с боговете и техните предписания. Несъмнено в определението Папиниан има предвид архаичната практика на законодателството, при която гласуването е съпроводено с религиозни ритуали и тълкуване на одобрението от боговете, за да породи задължителната сила на предписанията (независимо дали са с общ или с индивидуален характер). Може би именно, като се има предвид архаичното значение на *obligatio* като *iuris vinculum,* може да се възприеме твърдението на Цицерон, че законът се явява като окови на гражданското общество[43].

Римляните сравнително бързо преодоляват типичната за древните народи обвързаност на правото с религията. Независимо че отделни соленелни форми с религиозен характер се запазват както за публичните, така и за частните правни актове дори по времето на Принципата, правото (*ius*) още в архаичния период се отделя от божествените предписания с типично религиозен характер (*fas*). Известни риминисценции се съдържат у Цицерон и в съчиненията на по-късните юристи, но по-скоро в исторически аспект, отколкото като актуална концепция. Така Марциан се позовава на Демостен и неговото определение на закона като задължително предписание за хората на различни основания, но предимно доколкото е «мисъл и дар

[41] Вж. цитирания от Кофанов фрагмент от ***RUFIN., Orig. in exod. 10. 1 P. 245. 6:*** *non cuncta quae statuuntur lex dicitur, sed quaedam quidem lex, quaedam testimonia, alia mandata et iustitiae, quaedam iudicia appellantur.*

[42] Вж. цитирания от Кофанов фрагмент от ***RUFIN., In Rom. 2. 13 P. 901 c:*** *lex… generale vocabulum est, iustitia vero pars legis est, continet enim lex iustitias et iudicia et mandata et iustificatione aliasque… species.*

[43] ***CIC. De rep. I. 40:*** *Cum lex sit civilis societatis vinculum, ius autem legis aequale ...*

от боговете»[44]. Цицерон от своя страна счита, че «истинският и първостепенен закон, който е способен да нарежда и възпира, е пряк разум на всевишния Юпитер»[45] и че ролята на юристите е да разкриват «божествения промисъл на висшия закон»[46]. Това обаче е вярно по-скоро за архаичния период, където първостепенно значение за правотворчеството и правоприлагането имат понтифиците като жреци на Юпитер, но също и авгурите като тълкуватели на знаменията и божествената воля и одобрение[47]. В края на Републиката, а още по-малко по времето на Приниципата се зачитат толкова предписанията за мирното съжителство между боговете и хората – от една страна при неминуемия спад в религиозността на римляните, разпръснати на територията на огромната империя и обкръжени от различни чуждоземни култове и религиозни практики, а от друга – все по-нарастващото политически съзнание и идейни наслоения, че народът и избраните от народа магистрати, съответно императорът и назначените от него служители създават нормите, задължителни за всички.

Не на последно място следва да се определи, че законът за римляните е „ratio scripta", т. е. акцентира се на неговата писмена форма, макар и сред източниците на правото да са включени неписаните обичаи на предците[48] . В този смисъл при слабата писмена традиция в архаичния и раннорепубликанския период не бива да се надценяват сведенията за т.нар. царски закони (*leges regiae*, обединени в *Ius Papirianum*)[49]. Едно от основанията за конфликта между патриции и плебеи и възлагането на децемвиралната комисия да създаде кодификация на обичайното право, наречена Закон на Дванадесетте таблици (*Lex XII Tabularum*), е именно отсъствието на всеобщоизвестни писани правила, които обаче се прилагат задължително за целия римски народ.

От представените текстове относно понятието за закон може да бъде проследена еволюцията в правното мислене на римляните. Ако първоначално законът е имал тясна обвързаност с религията (чрез *augurium* и *legis dictio* с *certa verba*), то той неизменно е бил съпътстван и с лаически действия (*rogatio* и *auctoritas patrum*). Отхвърлянето на властта на рекса и на влиянието на тясната аристократична прослойка на жреците е свързано с прехода на концепцията за закона като *sponsio* към *iussum populi*. Това е свързано с утвърждаването на ролята на народните събрания в Републиканския Рим, на които е предоставена законодателната власт, но под контрола на Сената и обвързана с инициативата на магистратите (избрани с определена компетентност от същия народ).

По-нататъшното развитие на концепцията за закона е поставено в контекста на „узаконяването" на императорската власт и на издаваните от императора актове като производни от гласуваната от народа власт с *lex de imperio*. В източниците никъде не е направено ясно разграничаване на *iura* и *leges,* но многократно и безспорно е установено, че като *leges* се наричат императорските постановления както с нормативен, така и с индивидуален характер.

Приема се, че от I в. сл. Хр. императорските конституции постепенно се превръщат в един от най-важните източници на римското право, като към края на III в.

---

[44] Вж. ***D. 1. 3. 2.***

[45] ***CIC. De leg. II. 10:*** *Quam ob rem lex uera atque princeps, apta ad iubendum et ad uetandum, ratio est recta summi Iouis.*

[46] Вж. в тази връзка твърдението на Цицерон, че законът е разум, направляван и произхождащ от знаменията на боговете - ***CIC. Phil. XI. 28:*** *...Est lex nihil aliud nisi recta et [iam] a numine deorum tracta ratio ...*

[47] Вж. по- подробно у КОФАНОВ. Цит. съч, с. 167 – 168.

[48] В този смисъл вж. ***CIC. De part. orat. 130:*** *Atque haec communia sunt naturae atque legis, sed propria legis et ea quae scripta sunt et ea quae sine litteris aut gentium iure aut maiorum more retinentur*. Срв. също и ***CIC. Leg. I. 19:*** *Sed… et appellare eam legem, quae scripta sancit quod uult aut iubendo <aut prohibendo>…*

[49] Относно *Leges regiae* вж. BUJUKLIC, Z. *„Leges regiae": pro et contra*. In: RIDA, 1998 (45), pp. 89 – 142 и цитираната там литература.

плурализмът на източниците вече е само формален. И макар и в двете официални кодификации – Теодосиевият и Юстиниановия кодекс, а също и в Дигестите да се споменават и другите източници – републиканските закони, постановленията на сената (сенатусконсултите), едиктите на магистратите, становищата на юриспруденцията, обичаят, религията и моралът като социални регулатори, то основните въпроси на правото се уреждат с актове на императорите. С тях съществено се допълват, коригират или мълчаливо отменят предписания на закони, сенатусконсулти, едикти, които не съответстват на новата икономическа, социална и политическа действителност. Така по редица важни групи обществени отношения конституциите постепенно се превръщат в единствен източник на позитивното право, създаван от върховния орган с нормотворческа власт – императора.

В дидактичната литература и в енциклопедиите по право се приема, че конституциите (*constitutiones*) са официален писмен акт, издаван от римските императори от началото на I в. сл. Хр., с нормативен или ненормативен характер и с различно съдържание в областта на публичното или частното право[50].

Самите римски юристи не са им дали пълна легална дефиниция, а ги определят чрез техните разновидности и правната им сила е приравнена на закон. Така в ***D.1.4.1.1*** Улпиан след изброяването на видовете актове, които императорът издава с различно предназначение, констатира, че всички те обикновено се наричат конституции (*haec sunt quas volgo constitutiones appellamus*).

D.1.4.1.1 (Ulpianus 1 inst.) *Quodcumque igitur* ***imperator*** *... statuit .... haec sunt quas volgo constitutiones appellamus.*

По този начин това, което императорът е постановил … Всичко това обикновено наричаме конституции .

По-задълбочената интерпретация на текста от филологическа гледна точка води до извода, че класическият юрист уточнява, че това не е правно-техническият термин, а по- скоро общо название, използвано както в правната лексика, така и извън нея.

Може да се предполага, че в началото на III в. все още е от съществено значение използването от юристите на конкретните названия на видовете императорски конституции, а не търсенето на обща терминология. В официалните кодификации от V в. и VI в. обаче терминът вече се използва за означаване на съответните титули, посветени на императорските конституции[51]. В тази връзка следва да се отбележи, че компилаторите на кодексите и на Дигестите не използват общото название „*leges*”, а изразите „*constitutiones principum, constitutiones principales, constitutiones imperiales, constitutiones sacrae*”[52].

В началото на III в. окончателно се приема, че властта на принцепса, респ. императора, произтича от *Lex curiata de imperio*[53]. Улпиан изразява становището, възприето почти един век по-рано и от Гай, че народът (респ. комициите, които вече не

---

[50] Срв. БАРТОШЕК, М. *Римское право*. Москва, 1982, с. 87-8 ; BERGER, A. *Encyclopedic dictionary of Roman Law*. Philadelphia, 1953, p. 410; NUOVO DIZIONARIO GIURIDICO ROMANO**,** Napoli, 1996, p.123**;** GARCIA GARRIDO, M. J. *Diccionario de jurisprudencia romana***,** Madrid, 2000, pp. 82 – 83.

[51] Вж. ***D. 1. 4.; CJ. 1. 14.; CTh. 1.1.***

[52] Срв. BERGER, Op. cit., p. 410. СИЛЬВЕСТРОВА, Е. В. *Lex generalis. Императорская конституция в системе источников греко-римского права V - X вв. н. э*. Москва, 2007**,** BIANCHINI, M. *Caso concreto e «lex generalis». Per lo studio della tecnica e della politica normativa da Costantino a Teodosio II*. Milano, 1979.

[53] Относно imperium като власт, придобита въз основа на *Lex curiata de imperio* вж**.** HERMON E. (ed.), *Pouvoir et imperium* (IIIe s. av.J.C.- Ie s. ap. J.C.). Actes du colloque lors du Congrès de la Fédération internationale des études classiques 22-24.8.1994 à l'Université de Québec, Napoli 1996; BERANGER, J. *Imperium. Expression et conception du pouvoir imperial*. In : REL 55 (1977), p. 325-344 ; VOCI, P. *Per la definizione del imperium*. In: Studi in onore di E. Albertario, v. II, Milano, 1953, pp. 67 – 102.

се свикват) чрез този закон делегира на принцепса правото вместо него да създава закони:

D.1.4.1. pr. (Ulpianus 1 inst.) *Quod principi placuit*[54]*, legis habet vigorem: utpote cum lege regia, quae de imperio eius lata est,* ***populus ei et in eum omne suum imperium et potestatem conferat.***[55]

Това, което е угодно на принцепса (да постанови), има сила на закон, така както народът чрез закона от царските времена, който се приема за предоставянето на висшата власт imperium, му поверява цялата своя висша военна и гражданска власт.

Приема се, че в този текст е изложена същността на Принципата като политически режим. В случая Улпиан не акцентира само върху концепцията за принцепса просто като магистрат, на когото е поверена властта за определен период или пожизнено, а и на разбирането, че чрез imperium'а народът прехвърля върху него пожизнено своите законодателни правомощия.

Текстът е запазен в Дигестите, защото е от съществено значение и по времето на Юстиниан. В романистичната литература концептуалното обосноваване на законодателната власт на принцепса се осъществява чрез т. нар. *translatio imperii*[56]. Това е своеобразно приравняване на принцепса на народа, макар че подобно твърдение никога не е изрично заявявано. По времето на Принципата именно тази концепция дава аргумент да се счита, че конституциите имат правна сила само по времето на управлението на съответния принцепс, а постановените от новия принцепс, отменят тези на неговия предшественик, ако се отнасят до една и съща материя. По силата на традицията обаче, че в римското право нищо не се отменя, ако това не е изрично направено или с последващ акт за същите правоотношения, всички издадени актове на принцепсите се запазват и това довежда до невъзможността за пълното им познаване и прилагане, съответно и до необходимостта от кодифицирането им.

Според Улпиан принцепсът се нуждае от посредничеството на *Lex de imperio*, за да създава всеобщовалидни правни предписания. От това се прави извод, че императорските конституции поне до III в. не се възприемат еднозначно като първичен източник на позитивното право. Предположението е основано на становищата на юристите от предходните столетия. Така Помпоний, който живее в началото на II в. сл. Хр. в **D.*1.2.2.11*** твърди, че на принцепса „е дадено право" да постановява актове със задължителна сила, без да посочва кой е източникът на това право:

D.*1.2.2.11.* *(Pomponius libro singulari enchiridii)* *Novissime sicut ad pauciores iuris constituendi vias transisse ipsis rebus dictantibus videbatur per partes, evenit, ut* ***necesse esset rei publicae*** *per unum consuli*

Най-накрая самите дела изисквали правото да се създава чрез по-малко способи и се е оказало необходимо грижата за държавата да се възложи на едно лице, тъй като Сенатът не е могъл да

[54] Преводът на "*quod placuit*" буквално бе следвало"каквото се харесва, каквото е угодно" , но съществува конструкция „*placitum est*" , която се превежда като „постановено е" и в този смисъл има множество примери във връзка с правно- политическа тематика.

[55] По въпроса за разграничението на двата вида власт – военната, означавана като imperium, и гражданската, означавана като *potestas*, има многобройна литература, като н случая е изложено общоприетото тълкуване на въпроса и преводът, който се приема на различните езици. Вж. LUEBTOW, *U. von, Potestas.* In: PWRE 22-1 (1953) col. 1040 – 1046 ; CERAMI, P. *Potere e ordinamento nelle strutture costituzionali di Roma*, 2e ed., Torino, 1987.

[56] Вж. по- специално FABRINI, F. *Translatio imperii. L'Impero universale da Ciro ad Augusto.* Roma, 1983 и цитираната там литература.

(nam senatus non perinde omnes provincias probe gerere poterant): ***igitur constituto principe datum est ei ius, ut quod constituisset, ratum esset*** [57]**.**

управлява еднакво добре всички провинции. И така с установяването (на длъжността) на принцепса на него се е предоставило правото всичко, което той постанови, да има задължителна сила.

Помпоний маркира етапите от еволюцията на императорски конституции и необходимостта (*necesse est*) от концентриране на нормотворчеството в един субект, а не разпределянето му между различните държавни органи. По времето на династията на Антонините все още се търси единно теоретично обосноваване на едноличната власт на императора. По тази причина конституцията на принцепса не е категорично приравнена на закон, но се подчертава нейната задължителна сила.

В следващият фрагмент от същото съчинение на Помпоний вече се определя, че конституциите на принцепса се „спазват като закон”:

D.1.2.2.12. (Pomponius libro singulari enchiridii) *Ita in civitate nostra ... est principalis constitutio, id est ut quod ipse princeps constituit* ***pro lege servetur.***

Така правото в нашата държава се установява … в конституция на принцепса, т. е. **спазва се като закон** това, което самият принцепс е постановил.

Този фрагмент не бива да се разглежда изолирано и да се правят изводи за някаква еволюция във вижданията на юриста. В съчинението си, което е изцяло с дидактически характер, той прави цялостен преглед на всички актове, които имат задължителна сила и обобщава накрая, че те всички се „съблюдават като закон” **(***pro lege servetur*). Този израз включва идеята, че макар и тези актове да не са закони в стриктен смисъл на думата, но те имат правна сила и се спазват вместо закон.

Сложността на тази теоретична конструкция е отразена и в Институциите на Гай, създадени също в началото на II в. сл. Хр. по времето на император Хадриан. В тях законът все още се възприема като основен източник на правото, а изброяването на актовете със задължителна сила е всъщност приравняването им към закон. Стилистично обаче Гай приема друга конструкция – *legis vicem optineat*, която се повтаря и за сенатусконсултите, и за плебисцитите и отразява по-категорично становището за това приравняване:

IGai 1.*5. Constitutio principis est, quod imperator decreto vel edicto vel epistula constituit.* ***Nec umquam dubitatum est, quin id legis vicem optineat****, cum ipse imperator per legem imperium accipiat.*

Конституция на принцепса е това, което императорът чрез декрет, едикт или епистула установява. Защото няма никакво съмнение, че те придобиват силата на закон, както и самият император приема чрез закон висшата власт (imperium).

След определянето на конституциите чрез техните разновидности Гай представя обосновката на тяхната законова сила. Във връзка с предполагаемата оживена дискусия от втората половина на I в., когато концентрацията на властта у принцепса все още не се възприема като тотално отхвърляне на републиканския строй, той отбелязва, че не бива да има „никакво съмнение” (*Nec umquam dubitatum est*) за законовата сила на

[57] Изразът « *ratum habere*» в юридическата лексика и през следващите епохи се превежда в смисъл на притежание на правна сила, приравняване на закон. В тази връзка вж. текста от Закона на Дванадесетте таблици, 12.5.

конституциите. Самото наличие на imperium'а предполага това приравняване, тъй като юристът предпочита да спазва единния и традиционен мащаб за закон (*lex*).

От тази позиция след напомнянето на източника на нормативната сила на императорските конституции в ***D.1.4.1. pr.*** Улпиан още по-категорично приравнява волята и властта на принцепса на закон[58]:

D.1.4.1.1 (Ulpianus 1 inst.) *Quodcumque igitur imperator per epistulam et subscriptionem statuit vel cognoscens decrevit vel de plano interlocutus est vel edicto praecepit,* ***legem esse constat.*** *haec sunt quas volgo constitutiones appellamus.*	По този начин това, което императорът е постановил чрез епистула или чрез субскрипция, или е предписал, като е изследвал поставения въпрос, и въобще всичко, по което императорът се е произнесъл или е предписал чрез едикт, както е известно, **се явява закон**. Всичко това обикновено наричаме конституции.

Някои автори приемат, че при това явно разграничаване на закона от императорската конституция следва изводът, че последната има самостоятелна сила и не е нужно повече тя да се приравнява на закон. Те считат, че именно това от своя страна дава основание за правилото, че принцепсът не е обвързан от законите[59]:

D.1.3.31 (Ulpianus 13 ad l. iul. et pap.) *Princeps legibus solutus est: augusta autem licet legibus soluta non est, principes tamen eadem illi privilegia tribuunt, quae ipsi habent.*	Принцепсът е освободен от (спазването на) законите: съпругата на принцепса не е освободена от (спазването на) законите, но принцепсите й дават същата тази привилегия, която самите те имат.

Относно този фрагмент има много и противоречиви тълкувания, като в случая следва само да се отбележи, че Улпиан въобще не прави обобщение, нито извежда някаква абсолютна власт на принцепса над законите, а постановява правилото само и във връзка с дерогирането на разпоредбите на *Lex Iulia et Papia Poppaea* по отношение на императора. Така в коментара си към този закон той отбелязва възможността да не се прилагат санкциите на Августовото законодателство за безбрачие и бездетство по отношение на императорското семейство, което има съвсем друга роля в държавния живот, а това не би следвало да се разглежда във връзка с насърчаването на браковете и създаването на поколение, както по отношение на другите римски граждани[60]. Наред с това от същия период на създаването на Улпиановото съчинение е и изказването на Плиний, че „не принцепсът е над законите, а законите са над принцепса"[61].

---

[58] Същото становище, макар и в контекста, е изразено и от Марциан, който живее и твори по същото време с Улпиан. Законите и императорските конституции са представени като две равнозначни алтернативи и неспазването на техните предписания води до нищожност на клаузите на сделките ex lege: ***D. 28.7.14 (Marcianus libro quarto institutionum)*** *Condiciones contra* ***edicta imperatorum aut contra leges*** *aut quae legis vicem optinent scriptae ... pro non scriptis habentur.* Вж. по- подробно за този юрист у GIOVANI, L. *Giuristi severiani*. Elio Marciano, Napoli, 1989.

[59] Обобщение на становищата и тяхната критика вж. у LUCREZZI, FR. *Al di sopra e al di sotto delle leggi*, v. II, Napoli, 1984, pp. 683 – 690; DAUBE, D. *Princeps legibus solutus*. In: Studi Koschaker, v. III, Milano 1954, pp. 463 – 465.

[60] Най-общо по въпроса вж. GALLO, F. *Per riesame di una tesi fortunata sulla "sollutio legibus"*. In: Sodalitas, v. II, Napoli 1984, pp. 651 – 682; PENNINGTON, K. *The prince and the law, 1200 – 1600: sovereignty and rights in the western legal tradition*. University of California Press, 1993, p. 85 и по-специално цитирания анализ на WYDOCKEL, *Princeps legibus solutus*, pp. 52 – 54.

[61] Срв. ***PLIN., Panegyricus ad Traianum, 65.***

В цитираните фрагменти на Улпиан е определена по различен начин правната сила, респ. на съотношението между конституции и закон – в единия случай е споменато, че те **имат сила на закон** (*legis habet vigorem*), а в другия, че **се считат за закон** (*legem esse constat*). При прецизен юрист като Улпиан, и то в едно и също съчинение с дидактически характер, това съвсем не означава едно и също. Това се тълкува обикновено в смисъл, че не е възможно обобщение поради разнородния характер на постановленията на императора – в едни случаи с всеобща сила, в други – задължителни за дадени провинции, муниципии, социални групи и пр., в трети – с характер на тълкуване на действащото право по конкретни казуси на частни или длъжностни лица, по искане на съдии или пък за директно разрешаване на дадено дело.

Може да се обобщи, че в следкласическото право, обобщено в Юстинианова кодификация, е налице едно съвършено различно понятие за закон (*lex*), което е резултат както на запазване на традицията от архаичния и републикански период, така и на новата практика на императорско нормотворчество и правораздаване. Най-общо е запазена приемствеността в понятиен план: както по времето на Републиката, така и в VI в. сл. Хр. като *lex* се означават актове както на публичното, така и на частното право и обединяващ елемент е тяхната задължителна сила.

Ако трябва да се направи определение на закона според римското право, то би се отличавало съществено от съвременното. На първо място, въпросът за компетентния орган търпи сериозна еволюция. Първоначално законодателната дейност е поверена на куриатните комиции, по-късно – на центуриатните комиции, но паралелно се развива и компетентността на плебейското народно събрание (*consilium plebis*), от края на I в. тя плавно преминава към императора – принцепс, за да остане окончателно само за него и в пълен обем към края на III в. На следващо място, въпросът за характера на закона също не може да се реши еднозначно. Защото макар и да са запазени текстове относно императивния фарактер на закона, то римската класификация на *leges perfectae, leges minus quam perfectae* и *leges imperfectae sanctio* бележи отклонение от нея, защото допуска някои закони да нямат специфична санкция при неизпълнение на техните предписания.

На следващо място, характеристиката на закона като писмен акт изглежда най-устойчива, макар и да се правят уточнения, че като закон може да се разглеждат и обичайните норми, т. е. сливане на двете понятия за *lex* и за *mos majorum*. Но именно в писмената форма и в задължителността на предписанията вероятно се крие онази неумолимост и суровост на закона, с която започнах настоящото изложение. Така Цицерон приема, че законът всъщност създава правото:

Cic. De intent. II. 162: lege ius est, quod in eo scripto, quod populo expositum est, ut observet, continetur.	Правото става закон тогава, когато това, което народът е постановил, за да се съблюдава от всички, се съдържа в закона в писмен вид.

Доколкото правото се явява основен регулатор на отношенията в обществото, то и законът се явява негов основен източник. Това е видно и от запазените текстове, където при изброяването на източниците на правото *lex* винаги е поставен на първо място[62]. При разглеждането на въпроса от тази систематична позиция в Институциите на Юстиниан в титул II, параграф 2 императорските конституции са разгледани като

[62] ***D.1.1.7.pr.***

част от писаното право и в съответствие с поредността, възприета в Институциите на Гай, т. е. след законите и наред със законите[63]:

IJ.2.3. *... Scriptum ius est lex, plebiscita, senatus consulta,* ***principum placita***[64]*, magistratuum edicta, responsa prudentium.*	Писаното право (се състои в) закони, плебисцити, сенатусконсулти, това, което постановяват принцепсите, едикти на магистратите и становища на юриспруденцията.

Не на последно място следва да се отбележи и използването на термина „lex" извън традиционния публичноправния контекст. Глаголът „*legere*" е полисемантичен. От една страна, той означава „събирам, приемам, избирам (във връзка с гр. *λεγεω*)". От това следват и значения на „чета (в смисъл на „събирам буквите с поглед"), чета на глас, чета списък (*lectio Senati*), произнасям тържествени слова, говоря, казвам, произнасям, поддържам, дискутирам". В него се съдържа и идея за съгласие, взаимно обвързване с думи и писмено на събрани хора, както и взаимно поемане на права и задължения (*co-llega*)[65]. Всичко това дава възможност за използване на една и съща лексема и за други публичноправни или частно правни отношения. Така най-древните източници със споменаването на този термин са свързани със статут на храмове (*lex templi),* т. е. утвърдена божествена воля и задължения на хората да я спазват при почитането на съответното божество[66]. В етимологическите речници се акцентира на идеята за съгласие при частноправната употреба на термина и това е изразено в *lex collegii, lex mancipii, lex locationis, lex commissoria, lex contractus* и пр.[67].

Макар и с по- далечна връзка, при определянето на статути на колонии, общини, мини, публични търгове за финансирани с публични средства дейности или за аренди на публични земи (напр. при *lex censoria, lex censui consendo, lex metallis dicta, lex coloniae* и пр.) също има елементи на съгласие и избор, но съчетан и с императивност на уредбата – тя става задължителна за всеки, който я приема във връзка с осъществявана от него дейност или избрано местожителство.

Следователно може да се приеме обобщението, че lex е термин и съответно понятие, свързани само генетично с религиозното начало в Древния Рим, но използвани в правото в лаически смисъл. В тази връзка в съвременната романистика се приема устойчиво противопоставяне на тенденцията всичко в правото да се извежда от религиозния първичен порядък[68]. По-скоро с политически, отколкото с религиозен характер е съпоставката на гръцкия и латинския термин: ***λέγω*** има смисъл на „казвам", докато *lego* най- често се превежда като „чета". По-късното развитие на термина и използването му у Омир като „изброяване, изчитане на висок глас" намира съответствие в латинския в „*legere senatum*". Но самото понятие за закона като източник на правото, съдържащ норми с императивен характер и с всеобщо приложеие се изгражда постепенно, като приема особеностите на конкретната историческа

---

[63] ***IJ.2.3****. Constat autem ius nostrum aut ex scripto aut ex non scripto, ut apud Graecos: τῶν νόμων οἱ μὲν ἔγγραψοι, οἱ δὲ ἄγραψοι [id est : legum aliae scriptae aliae non scriptae]…*

[64] Съставителите на Институциите в началото на VI в. използват един неприсъщ термин за означаване на императорските конституции- principum placita**.** Едва ли компилаторите са имали предвид някаква историческа ретроспекция, като чрез този израз да акцентират на едноличната власт на принцепса да преценява необходимостта и да издава разпореждания, които са източник на правото

[65] Вж. ERNOUT, A., A., MEILLET. *Dictionnaire étymologique de la langue latine*. Paris, 2001, p. 349.

[66] Вж. цитираните надписи у MAGDELAIN, Op. cit., pp. 12 – 13 и по-подробно на p. 24 ss.

[67] Вж. ERNOUT, MEILLET, Op. cit., pp. 353 – 354.

[68] MAGDELAIN, Op.cit., p. 13 категорично отрича връзката на лексемата с етимологията от сакрален тип, както и връзката с подобни лексеми с индоевропейски или исландски произход.

ситуация и обслужва определени политически интереси. Неумолимостта на закона и пластичността на правото, засвидетелствани у Ливий, са именно резултат от тази еволюция.

3. Правото (ius)

В правните източници от Древния Рим се съдържа една единствена дефиниция на правото, приписвана на Публий Ювенций Целз и цитирана от Домиций Улпиан в неговите Институции. Тя е запазена от Юстиниановите компилатори и включена в първия параграф на първия титул на първата книга на Дигестите:

D.1.1.1.pr. (Ulpianus libro primo institutionum) *... nam, ut eleganter celsus definit, ius est ars boni et aequi.*	… защото както изискано Целз определя, правото е изкуство за доброто и справедливото.

От това определение трудно може да се направи общ извод какво представлява правото за древните римляни. Освен това, то е и единственото и едва ли може да се приеме за общовалидно, макар и да е включено от Юстиниановите компилатори в самото начало на Дигестите. Романистиката приема, че римляните така и не изграждат цялостна обща теория за правото, макар и отделни понятия и институти да са въведени в правния мир в обобщаваща и абстрактна форма[69].

Самото понятие за ius е изследвано от различни гледни точки и извън т. нар. дефиниция. На първо място, обаче се подчертава неговата корелативна връзка с понятието за закон (*lex*), както и това, че то вероятно има по-древен произход. Последното обаче не е безспорно, тъй като римската традиция отнася законите не само във връзка с прехода от архаичната монархия към Републиката в края на VI в. пр. Хр., а много по-рано, като соленелен акт на комициите, приет по предложение на рекса[70].

Определена насока за изясняването на римската концепция за правото дават етимологическите изследвания. Те анализират термина най-вече във връзка с традицията, според която *ius* представлява първоначално клетвената формула, при която се диктуват определени думи, повтаряни и произнасяни от друго лице[71]. Въпросът за етимологията, а и за съдържанието на термина обаче е много по-сложен и многопланов.

Лексемата „***ius”*** е отнесена към архаичния период и се свързва с най-древното развитие на латинския език, което носи значителни следи от ритуално-религиозна лексика. Отбелязва се обаче, че в съвременните европейски езици лексемите, с които се означава правото – diritto, droit, derecho, dret, direito и пр., произхождат от пасивното причастие *directum* на глагола *dirigere,* който от своя страна произхожда от *regere*

---

[69] Вж. SCHULZ, F. *Principles of Roman Law*. Oxford, 1936; VIÑAS OTERO, A. *Teoría del derecho y experiencia jurídica romana*, Madrid, 2002.

[70] Вж. в този смисъл сведенията на Дионисий Халикарнаски, цитирани у КОФАНОВ, Цит. съч., с. 163 и сл.

[71] Вж. КОСТОВА, М. *Правна филология: Lex (Законът)*. Съвременно право, 2004 (3), с. 60 и бел. 12.

(*rectum*)[72], и означава „това, което е съобразено с правила, норми, което е правилно“ в смисъл на „съгласувано и справедливо, одобрявано от всички“[73].

Римскоправната концепция за правото, развита около термина „*ius”,* отвежда към етимологическия анализ на други производни от него термини: „*iudicare, iudicium, iudex, iurisdictio, iustitia, iustum”,* в които се съдържа същият религиозен елемент, свързан с взаимна клетва и произнасяне на соленелни слова.

Етимологическите речници неизменно посочват индоевропейския произход на лексемата[74], макар и това да не е много сигурно и съответно да се развиват различни теории. В средата на XX в. в романистиката все още продължава дискусията относно етимологията на *ius*, като се аргументират напълно противоположни становища[75]. Традиционното тълкуване, възприето още от Mommsen, свързва термина „*ius*” с глагола „*iubere*”, превеждан като „заповядвам”. В тази теория се отдава приоритет на възникването на публичното право (*ius publicum*), възприемано като «*iussum populi*» и близко до определението на *lex*[76]. Тя обаче не отчита връзката на архаичното право с обичаите на предците (*mos maiorum*) и регулирането както на публичните, така и на частните отношения.

Според André Magdelain[77] терминът „*ius*” има много древни индоевропейски корени и е свързан с лексеми като «*yos*» (на древноиндийски «разцвет, щастие, здраве») и «*yaos*» (в иранските езици в съчетание с глагола «dà» означава «превръщане в прекрасно състояние»). В този смисъл правото се възприема като предпоставка за желан просперитет както в индивидуален, така и в колективен план.

Според други автори[78] «*ius*» се свързва със санскритското «*yu*» («връзка, обвързаност») или с «*yans*» («чист, добър, свещен»), като се подчертава религиозния произход на термина. В този смисъл се добавят и аргументи за връзката на «*ius*» с глагола «*iurare*», който има основно значение на «кълна се» и се свързва с древната клетва в името на Юпитер – «*ius iurandum per Iovem lapidem*»[79], както и с други ритуални практики в името на Юпитер. Прави се паралел между архаичната сакрална формула за посвещаване на Юпитер «*Iouis esto*» и формулировката в Закона на Дванадесетте таблици «ius esto» за утвърждаване на определени субективни права, като се счита, че в случая има не само идентичност в изписването, но и общо значение. Това е напълно логично, тъй като Юпитер е богът, свързван с римската държавност и законност[80],

---

[72] Така тези лексеми не са свързани с латинския, а по- скоро с късноримската вулгаризирана лексика, а също и с някои влияния на християнството, в които са отразени морализаторските идеи за правилното и правомерното. Вж. напр. ROYO ARPÓN, J. M. *Ciudad Abierta Ciudad de Ciudadanos*. Barcelona – Madrid, 2001, p. 71, който подчертава, че именно в този случай е особено неудачно да се търси връзката между римското и съвременното понятие за право, основана на етимологически анализ.

[73] Срв. D’ ORS, Á. *Derecho Privado Romano*, 10e ed., Navarra, 2004, p. 47 ss., който обаче акцентира на идеята за постигнатото съгласие между римляните да спазват правилата, установени от тях самите, а не на самите правила и ius се разглежда в тази връзка.

[74] BENVENISTE, É. *Le vocabulaire des institutions indo-européenes*. V. II. Pouvoir, droit, religión. Paris, 1969, p. 111 ss.; SEGURA MUNGUÍA, S. *Diccionario Etimológico Latino-Español*, Madrid, 1985, pp. 3 – 9.

[75] Вж. най- общо обзор на становищата у КОФАНОВ, Л. Л. *Lex и ius: возникновение и развитие римского права в VIII – III вв. до н.э.* Москва, 2006, с. 181 и сл.

[76] Вж. MOMMSEN, TH. *Römisches Staatsrecht*. T. 3, Leipzig, 1888, p. 310.

[77] Вж. MAGDELAIN, A. *Jus. Imperium. Auctoritas. Études de droit romain*. Roma, 1990, p. 43 ss.; BENVENISTE, cit.

[78] CRUZ. S. *Ius, Derectum (directum)*. Coimbra, 1971. p. 39.

[79] Вж. ERNOUT-MEILLET, Op. cit., p. 330. Срв. и SANTORO, R. *Legis actio sacramento in rem*. In: Annali del seminario giuridico dell’Universita di Palermo. Vol. 30, 1967, pp. 521 – 547, цитиран по КОФАНОВ, Op. cit., с. 182, бел. 470.

[80] ШТАЕРМАН, Е. М. *Социальные основы религии Древнего Рима*. Москва, 1987, с. 72 и сл.

а понтифиците като жреци на Юпитер имат решаващо място при създаването, тълкуването и прилагането на архаичното римско право[81].

Допълнителни аргументи се привеждат и от източниците от този период, в които е използван производният термин «*iustum*», превеждан като „в съответствие с ритуала", който се среща както в правните текстове[82], така и в художествената литература[83]. Наред с това терминът се използва и за означаване на сборниците с религиозно-правни ритуали – в Дигестите се споменава: *ius civile Flavianum* и *ius Aelianum* (D. 1. 2. 2. 7), както и *ius Papirianum de ritu sacrorum* (Serv. Ad Aen. XII. 836).

Така в архаичното римско право ius, независимо че се разграничава от fas, въплъщава божествената воля и власт, изразена чрез одобрение на сътворените от хората норми на поведение. По тази причина всяка грешка в ритуалите, свързани с извършване на правни сделки или приемане на публични актове, се счита както липса на такова одобрение и следователно и като нарушение на правото. В продължение на тази идея правото се възприема като предписание (*praeceptum)* от боговете и римският традиционализъм и консерватизъм съхраняват концепцията чак до VI в. сл. Хр.[84].

Наред с тези теории за етимологията и съдържанието на термина „*ius*" в архаичното право, които са господстващи, трябва да се отбележат и някои други предположения. Някои автори търсят етимологическите основи в глагола „*iuvare"* (помагам, съдействам, подкрепям) в смисъл, че една от целите на правото е да задоволява потребностите на хората. Според други има връзка и с глагола „*iungere"* в смисъл на „обединявам, свързвам, обвързвам"[85], или с *„iugare"* като производен от *„iugum"*, което най-общо означава волски впряг, но и рало или земеделски инструмент за уравновесяване на сила или товар. Така се акцентира на фонетичната близост на *iungere* и *iugare* и идеята за *ius* като обединяване (*iungere*) и функционална или динамична връзка между разнородни неща (*iugare*)[86].

Трябва да се отбележи и теорията, според която *ius* е в пряка връзка с процеса по разрешаване на спорове между частни лица, в който се употребяват термините *iudex, iudicium, iudicare* и пр. и в този смисъл то не е нито норма, нито дори комплекс от норми, а процесуалното действие на участващо в процеса лице. Тази теория, основана на изследването на архаичното римско право у Kaser[87], също обвързва *ius* с божествената воля за справедливо разрешаване на спор, осъществявано в архаичния период чрез *legis actio sacramento*, съответно *iustus* като определена от боговете воля. В тази връзка страната в процеса твърди, че нейните искания са справедливи- *ius feci,* че има право да претендира – *ius est,* (напр., правото на собственост се претендира с израза „*meum ius est"),* а всяко поведение в нарушение на божествените предписания и установения ред се определя *iniuria*, което в архаичния период дава основание за

---

[81] Вж. КОФАНОВ, Op.cit., с. 218 и сл.

[82] ***D. 28. 3. 1:*** *Testamentum aut non iure factum dicitur, ubi* ***sollemnia iuris*** *defuerunt…* ***Lex XII tab. III. 1****: iure iudicatis;* ***IX. 3:*** *iudicem arbitrumue iure datum;* ***Lex Quinta de aquaeduct. 1:*** *consul populum iure rogavit, populus iure scivit*.

[83] Вж. приведените от SANTORO, Op. cit., pp. 157 – 159 примери и тълкуване.

[84] В тази връзка в романистиката се приема, че в императивната концепция за правото се съдържат и формулировките, които се използват в правната лексика за различните забрани и предписания . Срв. в този смисъл SINI, F. *Sua cuique civitati religio. Religione e diritto pubblico in Roma antica*. Torino, 2001., pp. 227 – 234; MAGDELAIN, Op. cit, p. 95 ss.; Id. La loi a Rome, cit., p. 23 ss., както и обобщенията на Кофанов по тези въпроси- КОФАНОВ, Цит. съч., с. 185 и сл.

[85] Вж. ROYO ARPÓN, Op. cit., pp. 75 – 82.

[86] Guzmán Brito обаче счита, че не е обвързан нито с *iubere*, нито с *iungere* - вж. GUZMÁN BRITO, A. *Derecho Privado Romano*. T. I, Chile, 1996, p. 83.

[87] Вж. KASER, M. *Das altrömische ius. Studien zur Rechtsvorstellung und Rechtsgeschichte der Römer*. Göttingen, 1949, който обвързва произхода на правото и с божественото начало на клетвата, и с процеса, в който тя се прилага.

кръвна мъст, също одобрявана от боговете[88]. В този смисъл концепцията за *ius* се свързва и с прилагане на сила, както от страна на частните лица, така и на съдията, който повелява кое е правилното решение (от там и *iudicare, iudicium).*

Всяка от представените концепции има своето основание, макар че едва ли може да се счита, че те са толкова разнородни и взаимно противопоставими. В представите на древните римляни в ранния период на държавна организация правото като съвкупност от правила, определящи човешкото поведение, не би могло да бъде отделено от религиозните представи за това кое е угодно и кое е порицавано от боговете. Съответно божествената преценка за справедливото е поставена в основата на правораздаването, като всяка от спорещите страни трябва да положи публично клетва пред боговете за основателността на своята претенция. В този смисъл са и свидетелствата на римските юристи за най-ранния римски граждански процес, осъществяван чрез *legis actiones*, в който дори самото предявяване на иска става с определени сакрални изрази[89]. Този сакрален характер на правото е въплътен и в Закона на Дванадесетте таблици, представляващ обобщение на обичайното право в архаичния период и Ранната Република, като използваната в процеса формулировка „*ius feci"* на плоскостта на материалното право е включена в израза „*ita ius esto,* използван при манципацията и нексума, а демонстрацията на сила и власт се запазва със символичното налагане на *festuca* както върху претендираната вещ, така и в процеса на нейното отчуждаване или при обявяването на несъстоятелния длъжник за nexus. И доколкото това е общо предписание за всички членове на античната римска община (*civitas*), то постепенно се превръща във всеобщозадължителен комплекс от норми, определян в източниците като *Ius Quiritium,* т. е. собственото на квиритите право, наречено по-късно *Ius civile.*

Римските юристи обаче никъде не разсъждават по тези въпроси, а единственото етимологично твърдение относно произхода на „*ius"* от *„iustitia",* дадено от Улпиан, всъщност не отговаря на нито една от тези теории. Трудно могат да се определят причините, довели до „изисканото" [90] (по думите на Улпиан) определение за правото на Целз, създадено в началото на II в. сл. Хр. и включено в началото на Юстиниановите Дигести. От запазените други фрагменти от неговите съчинения и бележките на класическите юристи, които се позовават на тях, се прави извод, че стилът на Целз-младши се отличава със забележителна точност и изящество[91]. Определението на Целз за правото изглежда не само изкусно, изчистено от догматични наслоения, съвършено в своя лаконизъм и точност. И същевременно твърде необичайно и поради това предполагано за недостоверно.

Все пак няма достатъчно аргументи против авторството на тази дефиниция. По принцип римските юристи са изключително добросъвестни в позоваването си на

---

[88] Срв. ROYO, J. Mª. *Palabras con Poder*. Madrid, 1997, p. 76, цитирано в статията на MILAGROS TERÁN PIMENTEL, *Una aproximacón a la concepción romana del derecho*. In: Dikaiosyne, 2008 (18), pp. 174 – 178, където е направено обобщение за представите по-горе концепции за етимологията на ius.

[89] Относно формализма в легисакционния процес вж. NICOSIA,G. *Il processo privato romano*. Vol. III. Nascita ed evoluzione della iurisdictio. Catania, 2012 и библиографията по темата.

[90] В повечето преводи на наречието „*eleganter*" се използва латинизираната лексема „елегантно", но тя има и много други подходящи за случая значения- изискано, изтънчено, изящно, изкусно, остроумно, строго логично, стройно, безупречно. Срв. и *elegans, elegantia***.** Вж. ДВОРЕЦКИЙ И. *Латинско-руский словарь*. Москва, 1986; BERGER, A. *Encyclopedic dictionary of Roman Law*. Philadelphia 1953; OXFORD LATIN DICTIONARY, ed. P.G.W. Glare, Oxford 1982; FORCELLINI, A. *Totius latintitatis lexicon*, v. I, Lipsiae, 1816.

[91] Вж. MAYER-MALY, T. *Publius Iuventius Celsus*. In: Pauly-Wissowa Realenzyklopadie der klassischen Altertumswissenschaft, Vol. 3, Stuttgart, 1969, p. 31. Относно термина и употребата на elegans, elegantia вж. DIAZ BIALET, A. *Elegantia*. In: Studi in onore di C. Sanfilippo, v. II, Milano, 1982, pp. 165 – 175; ANKUM, H. *Elegantia iuris*. In: Annales de la Faculté de Droit d'Istanbul, 1971 (37), pp. 3 – 14.

становищата на своите колеги и произведенията им. Това е свързано не само с придаването на по-голяма тежест на дадено правно мнение, представено като споделяно и от други „познавачи на правото" (*jurisprudentes*), както са се наричали римските юристи – автори на правни съчинения. Но независимо дали се позовават на чужди становища в полемика или в подкрепа на дадено тълкуване, те ги предават като цитати, посочват автора, съчинението и често излагат целия казус, по повод на който е дадено становището. Имайки предвид тази традиция, не може да има съмнение, че Улпиан точно определя Целз като автор на определението, но без да цитира произведението, в което то се намира, нито ситуацията, във връзка с която е дадено.

Въз основа на това се оформят две хипотези. От една страна, се предполага, че определението е от Институциите на Целз, съдържа се в началото им и не е свързано с никакъв конкретен казус, а е по-скоро отражение на една философско-правна позиция на автора за правото въобще. В епохата на Улпиан дефиницията на Целз вероятно е била достатъчно известна и не е необходимо позоваването на конкретно произведение, в което тя се съдържа. Втората хипотеза е, че определението е свързано с конкретен казус, предимно в областта на облигационните отношения и дава нова интерпретация, свързана с принципа на добросъвестността. Самият Улпиан или компилаторите на Юстинианова кодификация са отстранили подробностите, като са оставили само принципната част на становището на Целз с оглед обосноваването на следващите твърдения относно същността и класификацията на правото, както и необходимостта от придаване на по-голяма тежест на началото на систематизираното изложение относно правото според становищата на класическите юристи, включено в книга I, титул I на Дигестите[92].

Институциите на Улпиан не са свързани с конкретна преподавателска дейност, каквато не е известно той да е имал, отдаден изцяло на висшите длъжности, които е заемал в императорската администрация. Те се възприемат по-скоро като част от една амбициозна научна програма, която Улпиан осъществява паралелно с политическата си кариера. В тази връзка логично е съчинението му да започва с общи разсъждения за правото и ролята на юристите[93]. При сравнение с текста на Институциите на Гай е налице обаче едно сериозно отклонение от евентуална традиция за този вид съчинения през предходните столетия[94].

В определението на Улпиан правото се счита за „ars" и тази лексема обикновено се превежда като „изкуство". Твърде необичайно би било да се приеме, че римският юрист и висш чиновник Улпиан поставя знак за равенство между правото и изкуството. Съвременните определения за изкуството в най-общ смисъл акцентират на неговата субективна страна – умението на твореца, използвайки своите впечатления, знания и умения, да представи света чрез своите възприятия, да създава естетични обекти и среди, които могат да бъдат споделени с другите. В обективен план изкуството се възприема като форма на обществено съзнание и съставна част от културата на човечеството, като продукт на различни човешки дейности (литература, художествено

---

[92] По- подробно относно определението на Целз вж. НОВКИРИШКА – СТОЯНОВА, М. *Ius est ars (За правото като изкуство)*. В: Liber amicorum по случай 80- годишнината на проф. Кино Лазаров, София, 2013.

[93] Вж. общите разсъждения за *ius* и *iustitia* , включени в изследването на Институциите на Улпиан у SCIAVONE, A. *Giuristi e principe nelle Istituzioni di Ulpiano. Un' eseghesi*. In: SDHI, 2003 (69), pp. 3 – 56; GOMEZ-CARBAJO DE VIEDEMA, F. J. *Critertios sistemàticos en la discertación sobre el "ius" de las Institutiones de Ulpiano*. In: Revista de la Universidad Complutense, 1984 (70), pp. 215 – 290.

[94] Институциите на Гай се отнасят предимно за частното право, определяно от римските юристи като свързано с частния интерес. В тях обобщен термин за право нито се съдържа, нито се коментира, въпреки че във връзка с редица частноправни институтите се съдържат и норми, които съвременните юристи биха отнесли към публичното право (напр. значителна част от материята, посветена на actiones).

и монументално творчество, музика, сценични изкуства, кинематография и пр.). Това обаче не съответства напълно на представата на римляните за изкуството и за смисловото съдържание на термина „*ars*". Той е аналогичен смислово на гръцкия термин *τέχνη*, означаващ майсторство, умение, опитност, вещина. В дадения контекст той не се разбира като «художествено майсторство», а по-скоро като «система от знания и умения, организирани около възгледите за доброто и справедливото в природата и обществото». В този смисъл би могло да се търси и препращане към парафразата на Овидий, че изкуството смекчава нравите (*Artes molliunt mores*)[95]. Ако се приема, че изкуството смекчава нравите, то правото като изкуство им придава порядък в името на справедливостта.

В тази връзка пък в книга I, титул I на Дигестите е включен и един фрагмент на Паул от коментара му по цивилното право, в началото на който той определя естественото право:

D.1.1.11. (Paulus libro 14 ad Sabinum) Ius pluribus modis dicitur: *uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale ...*

Думата „право" има много значения: **от една страна, това, което е винаги справедливо и добро, се нарича право, т. е. това е естественото право …**

Така според Паул правото, което винаги е справедливо и добро, е естественото право (*id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale).* Ако това твърдение се съпостави с дефиницията на Целз, цитирана от Улпиан, то следва, че в нея би следвало да се има предвид също естественото право. То обаче е определено по друг начин от самия Улпиан в неговите Институции, откъдето е взет и цитатът от Целз:

*D.1.1.1.**3.(Ulpianus libro primo institutionum)**Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censeri.* [96]

Естествено право е това, на което природата е научила всичко живо: защото това право е присъщо не само на човешкия род, но е общо и за всички животни, които се раждат на земята и в морето, и на птиците. Към него се отнася съжителството между мъж и жена, което наричаме брак, а също и създаването на деца и възпитанието им: виждаме, че всички, дори и дивите животни, имат възприятие за това право.

Така се открива едно противоречие – Улпиан не би използвал цитата на Целз, ако имаше предвид само естественото право, на което той дава много по-широко от една страна, но и по-конкретно – от друга, тълкуване в ***D.1.1.1.3***[97]. Концепцията за

---

[95] ***Ovid., Ep.Pont., I, 6, 7 – 8:*** *Ártibus íngenuís, quarúm tibi máxima cúra (e)st ,*
Péctora móllescúnt ásperitásque fugít.

[96] Срв. съответния текст в ***IJ. I.2.11,*** който дава едно по-еволюирало понятие за естественото право***: -*** *Sed naturalia quidem iura, quae apud omnes gentes peraeque servantur, divina quadam providentia constituta, semper firma atque immutabilia permanent: ea vero quae ipsa sibi quaeque civitas constituit, saepe mutari solent vel tacito consensu populi vel alia postea lege lata.*

[97] За естественото право и концепцията на римската юриспруденция вж. DIDIER, Ph. *Les diverses conceptions du droit naturel à l'œuvre de la jurisprudence romaine de IIe et IIIe siècles*. In: SDHI, 1981 (47), pp. 195 – 262 ; GAUDEMET, J. *Quelques remarques sur le droit naturel à Rome*. In: RIDA, 1952 (1), pp. 445 – 467 ; PLESCIA, J. *A view of natural law*. In: Sodalitas. Scritti A. Guarimo, vol. VII, Napoli, 1984, pp. 3577 -

естественото право, развита у Цицерон[98], не е била непозната и за самия Целз и той не би пропуснал да отбележи това, ако би го имал предвид при определянето на правото. При тази съпоставка обикновено се засилват предположенията за манипулиране от страна на Улпиан или на компилаторите на текста, приписван на Целз и отхвърлянето му като всеобщовалидно и принципно определение за правото, възприето от класическата епоха насетне в римската юриспруденция.

Моралните критерии, с които правото се свързва със справедливостта, се отнасят до всички негови измерения, независимо от разграниченията и целите, за които са направени. По тази причина както Улпиан, така и компилаторите на Дигестите, включват определението на Целз в самото начало на съответните съчинения, като отправна позиция за по-нататъшното развитие на концепциите за правото и неговите класификации.

Определението на Улпиан обаче насочва към едно желано утвърждаване за същността и значението на правото и по-специално на частното право, тъй като нито един римски юрист или император не би си позволил да разсъждава доколко предписанията на публичното право служат на доброто и справедливото. За римляните те са изконно съществуващи и неизменна матрица на публичната власт.

В книга I, титул I и III се съдържа развитието на следкласическата концепция за правото и неговите източници, макар и в началото на VI в. тя да е по-скоро с историческо, отколкото с актуално значение. Подробният преглед на основните становища на класическите юристи е необходим за аргументиране на стабилността на императорската власт и издаваните от императора актове като еманация на неговата нормотворческа, съдебна и управленска компетентност. Представяйки по този начин законите, становищата на юристите и всички напластени в течение на времето норми на цивилното, преторското право и правото на народите, съставителите на Дигестите, по-голямата част от които са и видни професори по право, не достигат до значими и непротиворечиви теоретични обобщения. Но при по-внимателен прочит на подбраните класически фрагменти може да се разбере, че всъщност това не е и необходимо, тъй като за римската юриспруденция правото е единно и обективно съществуващо и това нито се оспорва, нито подлежи на тълкуване.

Ако се върнем на съотношението между lex и ius и тълкуването на Тит Ливий, то от една страна, става въпрос за две понятия, свързани по различен начин с божествените предписания. Приемането на закона е резултат от съгласието и взаимното обвързване на римските граждани с клетва за спазването на нормите. Неизпълнението му означава нарушаване на тази клетва, но също и на одобрените от боговете правила, които се съдържат в него и следва да бъде сурово санкционирано. По тази причина законът е „строг и неумолим”. Правото се възприема по-широко, защото се състои от религиозно-правни норми, създадени от жреческите колегии (ius ponificium, ius augurale, ius fetiale) и отделните родове (ius gentilicium), и като цяло се възприема като утвърден от народните събрания и писмено фиксиран обичай (mos maiorum)[99]. Но наред с това като право се възприемат и становищата на юристите, и сакралните формули, чрез които се защитават субективните права на римските граждани, и в по-далечен план – публичният правопорядък. В този смисъл Помпоний твърди:

3591. Специално за тълкуването на естественото право у Улпиан вж. CAMACHO EVANGELISTA, F. *Ius naturale en las fuentes jurídicas romanas*. En: Estudios jurídicos J. Alvarez Suarez, Madrid, 1978, pp. 45 – 55.

[98] Срв. CERAMI, P. *“Lex aeterna” e “ius naturale”: alle radici della giuridicità*. In: Index 34, 2006, pp. 77 – 85; FONTANELLA F. *Ius pontificium, ius civile e ius naturale in De legibus II. 45 – 53*. In: Athaeneum, 1996 (84), pp. 254 – 260.

[99] Относно *mos maiorum* вж. JEHNE, M. *Statutes on public powers and their relationship to mos*. In: Leges publicae. La legge nell'esperienza giuridica romana, pavia, 2012, pp. 405 – 428 и цитираната там библиография.

D. 1. 2. 2. 12 (Pomponius libro singulari enchiridii.) *Ita in civitate nostra aut iure, id est lege, constituitur, aut est proprium ius civile, quod sine scripto in sola prudentium interpretatione consistit, aut sunt legis actiones, quae formam agendi continent ...*

Така в нашата държава се създава правото, т. е. законът, и то е нашето собствено цивилно право, което се състои или в неписаните тълкувания на юристите, или в легисакциите, които съдържат начина на действие при спор в съда …[100].

Разнородни тълкувания на термина „*ius*" се дават и във връзка с използвания в Закона на Дванадесетте таблици израз „*ita ius esto*", който в различни ситуации означава както предписание в обективен смисъл, така и субективно право – и в двата случая скрепено с божественото одобрение, и поради това задължително както за заинтересуваните лица, така и за всички други субекти на правото.

В Дигестите са направени класификации на правото въз основа на различни критерии. Ако обаче те се анализират във връзка с началното изречение на титул I, фрагмент I, то става ясно, че всички определения и разграничения са направени изцяло с дидактична цел. На това основание е направен и подборът на текстовете от съчиненията на класическите юристи, като почти същите фрагменти са включени и в началните титули на институциите на Юстиниан. Детайлният анализ на тези текстове е основна тема на много романистични изследвания, които е невъзможно да бъдат представени в ограничения обем на една статия. В случая могат само да се цитират основните текстове относно правото, които дават представа както за класическата, така и за следкласическата концепция за правото.

На първо място, се поставя разграничението на публичното и частното право. По принцип в съвременната теория се приема, че разграничителният критерий е защитаваният от правото интерес (utilitas), макар и в тази посока да има и други тълкувания[101].

D.1.1.1.2 (Ulpianus libro primo institutionum) … *Publicum ius est quod ad statum rei Romanae spectat, privatum quod ad singulorum utilitatem: sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatim. Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus constitit. Privatum ius tripertitum est: collectum etenim est ex naturalibus praeceptis aut gentium aut civilibus.*

… Публично право е това, което се отнася до статуса на римската държава, частно-това, което е от полза за частните лица: защото едното е от публична, а другото от частна полза. Публичното право се състои в предписания относно култа, свещенослужителите и магистратите. Частното право е съставено от три части: то е събрано от предписанията на естественото право, правото на народите и цивилното право.

[100] Преводът, съответно интерпретацията не е особено точна, защото „цивилно право" би следвало да се интерпретира пояснително като най-древното право на римскиет граждани, съответно легисакциите са особен тип, форма за предявяване на различни претенции при спор пред компетентните правораздавателни органи в архаичния период и пр. Срв. коментара на текста у D'IPPOLITO, F. *Forme giuridiche di Roma arcaica*. Napoli, 1998, pp. 17 – 27.

[101] Вж. статията ни Ius publicum – ius privatum. В: Юбилеен сборник в чест на 85-годишнината от рождението на проф. д-р Добри Димитров, София, 2014 и цитираната там литература.

Съответно са дадени и определения на естественото, цивилното, преторското право и правото на народите.

D. 1.1.3. (Ulpianus libro primo institutionum) *Ius naturale est, quod natura omnia animalia docuit: nam ius istud non humani generis proprium, sed omnium animalium, quae in terra, quae in mari nascuntur, avium quoque commune est. Hinc descendit maris atque feminae coniunctio, quam nos matrimonium appellamus, hinc liberorum procreatio, hinc educatio: videmus etenim cetera quoque animalia, feras etiam istius iuris peritia censeri.*

Естествено право е това, на което се подчинява всичко живо в природата: защото това право е присъщо не само на човешкия род, но и на всички животни, които се раждат на земята, в морето, и на птиците; към него се отнася съжителството на мъж и жена, което се нарича брак, създаването и възпитанието на децата; и ние виждаме, че дори и дивите животни имат такова право.

D. 1.1.4. (Ulpianus libro primo institutionum) *Ius gentium est, quo gentes humanae utuntur. Quod a naturali recedere facile intellegere licet, quia illud omnibus animalibus, hoc solis hominibus inter se commune sit.*

Правото на народите е това право, от което се ползват всички народи на света. И лесно може да се разбере разликата му от естественото право, защото последното се отнася до всички живи същества, а правото на народите е само за хората, за техните взаимни отношения.

D. 1.1.6.pr. (Ulpianus libro primo institutionum) *Ius civile est, quod neque in totum a naturali vel gentium recedit nec per omnia ei servit: itaque cum aliquid addimus vel detrahimus iuri communi, ius proprium, id est civile efficimus.*

Цивилно право е това, което не произтича изцяло нито от естественото право, нито от правото на народите, нито е предназначено да служи на всички; но ако добавим или отнемем нещо от общото право, то това е нашето собствено право, т. е. цивилното право.

Съответно Гай прави съпоставка между цивилното, т.е създаденото от римските граждани и прилагано само от тях и за тях право, наричано цивилно, и правото на народите, което е признато от Рим, но се създава и прилага както от римляните, така и от чужденците:

D. 1.1.9 (Gaius libro I institutionum) *Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur. Nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium civitatis est vocaturque ius civile, quasi ius proprium ipsius civitatis: quod vero naturalis ratio inter omnes homines constituit, id apud omnes peraeque custoditur vocaturque ius gentium, quasi quo iure omnes gentes utuntur.*

Всички народи, които се управляват от закони и обичаи, си служат било със свое собствено право, било с общо за всички хора право. Това, което народът е установил и е собствено за неговата държава, се нарича цивилно право: това, което по силата на естествения разум е установено за всички хора, и което се спазва от всички, се нарича право на народите, тъй като всички хора се ползват от него.

В общата класификация на съставните части на частното право Улпиан не е включил преторското право. Различни хипотези в романистиката правят опит да обяснят тази позиция на класическия юрист, като една от основните е, че преторското право е свързано по-скоро с правоприлагането и не е от типа на т. нар. първично и същинско нормотворчество, поради което заема позиция встрани от установената трипартитна схема. Римските юристи обаче имат ясна представа за неговата същност и това е отразено в становището на Папиниан:

D. 1.1.7.1 (*Papinianus libro secundo definitionum)* Ius praetorium est, quod praetores introduxerunt adiuvandi vel supplendi vel corrigendi iuris civilis gratia propter utilitatem publicam.

Преторското право е това, което преторите въвеждат за подпомагане или допълване или коригиране на цивилното право с цел публична полза.

Още по-аналитично е становището на Паул, който изрично подчертава, че лексемата „*ius”* се употребява в различни смислови ситуации:

D.1.1.11. (Paulus libro 14 ad Sabinum) *Ius pluribus modis dicitur:* ***uno modo, cum id quod semper aequum ac bonum est ius dicitur, ut est ius naturale.*** *Altero modo, quod omnibus aut pluribus in quaque civitate utile est, ut est ius civile. Nec minus ius recte appellatur in civitate nostra ius honorarium. Praetor quoque ius reddere dicitur etiam cum inique decernit, relatione scilicet facta non ad id quod ita praetor fecit, sed ad illud quod praetorem facere convenit. Alia significatione ius dicitur locus in quo ius redditur, appellatione collata ab eo quod fit in eo ubi fit. Quem locum determinare hoc modo possumus: ubicumque praetor salva maiestate imperii sui salvoque more maiorum ius dicere constituit, is locus recte ius appellatur.*

Думата „право” има много значения: **от една страна това, което е винаги справедливо и добро, се нарича право, т. е. това е естественото право.** В друг смисъл „право” е това, което е полезно за всички или за мнозинството във всяка държава и това е цивилното право. Не по-малко правилно „право” в нашата държава се нарича и хонорарното право. Казва се, че преторът създава право, дори и да се произнася несправедливо, (защото) тази дума се отнася не за това, което преторът е направил, а за това, което е трябвало да направи. В друг смисъл „право” означава мястото, където се произнася решението: тук названието се пренася от това, което се прави, на това, където се прави. Това място може да се определи по следния начин: навсякъде, където преторът по силата на своята власт (imperium) и нерушимия обичай на предците постановява решение, това място по справедливост се нарича право.

Фрагментът е от коментара по цивилно право *(Ad Sabinum)* на Юлий Паул, наричан също *Prudentissimus* (Най-Мъдрия), за който се предполага, че живее и твори също през III в.[102]. Този тип съчинение по принцип е по-задълбочено и с по-стабилна научна аргументация от Институциите, поради което в дадените определения може да се открие и по-голяма изчерпателност и аналитичност. Едва ли обаче Паул представя някакво по-различно виждане за правото от това, възприемано по времето на Целз и

[102] Вж. KLAMI, C. A. *Iulius Paulus. Comments on a roman lawer's career in the III century*. In : Sodalitas. Scritti a Guarimo, v. IV, Napoli, 1984, pp. 1829 – 1841.

Гай. По-скоро компилаторите са включили този фрагмент в Дигестите, тъй като той представлява обобщение на значенията на термина „*ius*" и е в подкрепа на другите определения и разграничения на правото, цитирани според съчиненията на други юристи: *ius publicum* и *ius privatum* в ***D.1.1.1.2***; *ius naturale* в ***D.1.1.1.3***; *ius gentium* в ***D.1.1.1.4***.; *ius civile* в ***D.1.17.pr***.; *ius praetorium* в ***D.1.7.1.*** и пр.[103]. Интересно е виждането на Паул, че терминът се свързва и с мястото, на което се осъществява правораздаването, както и това на Марциан [104], че терминът се използва и в частноправните отношения, по- специално във връзка с родството:

D.1.1.12 (Marcianus libro primo institutionum) *Nonnumquam ius etiam pro necessitudine dicimus veluti "est mihi ius cognationis vel adfinitatis."*	Понякога ние казваме „право" и за родствените връзки, напри-мер „имам право по кръвно родство или по сватовство".

Прегледът на становищата на римските юристи относно правото не би бил пълен, ако не се спомене и тяхната концепция за източниците на правото. Макар че те приемат, че това са източници само на цивилното право, то според компилаторите на Дигестите те се отнасят до правото въобще, тъй като в изброяването са включени както преторския едикт (като източник на преторското право), така и императорските конституции, които съвсем не се отнасят до цивилното право в онзи стриктен смисъл, който се има предвид в архаичната и републиканската епоха.

IGai. 1.2. *Constant autem iura populi Romani ex legibus, plebiscitis, senatus consultis, constitutionibus principum, edictis eorum, qui ius edicendi habent, responsis prudentium.*	Цивилното право се състои от закони, плебисцити, сенатусконсулти, императорски конституции едикти на магистратите, които имат право да издават такива, отговори[105] на юристите.

Малко по-различно е становището на Папиниан от началото на III в. сл. Хр., в който подредбата на източниците не включва преторското право.

D.1.1.7.pr. (***Papinianus libro secundo definitionum)*** *Ius autem civile est, quod ex legibus, plebis scitis, senatus consultis, decretis principum, auctoritate prudentium venit.*	Цивилното право е това, което произхожда от законите, плебисцитите, сенатусконсултите, декретите на принцепса и становищата на юристите.

[103] Вж. CATALANO, P. *Ius romanum. Note sulla formazione del concetto*. In: La nozione di "romano" tra citadinanza e universalità, Napoli, 1984, pp. 531 – 557; ORESTANO, R. *Su talune concezioni del diritto nell'esperienza giuridica romana. Introduzione allo studio storico del diritto romano*. Torino, 1953, p. 1127 – 1217.

[104] Елий Марциан (*Aelius Marcianus*) живее и твори по времето на Септимий Север и Каракала. Често е цитиран от Улпиан и Паул, като в Дигестите са включени 239 фрагменти от негови трудове. Вж. Giuristi severiani. Elio Marciano, In: Melanges de Lucio Giuvani, Napoli 1989.

[105] Преводът в случая не е особено точен и би следвало да се направи описателна интерпретация, тъй като става въпрос за специални становища, давани под формата на отговори по поставени правни въпроси от определени юристи, които имат специално предоставено от императора право да дават такива задължителни становища – ius publicum respondendi ex auctoritate principis. По-подробно за responsa prudentium вж. FREZZA, P. *Responsa e quaestiones. Studio e politica del diritto dagli antonini ai severi*. In: SDHI, 1977 (43), pp. 203 – 264; GIUNTI, P. *Iudex e iurisperitus. Alcune considerazioni sul diritto giurisprudenziale romano e la sua narrazione*. In : IURA, 2013 (61), pp. 47 – 85 и цитираната там по-нова литература.

В Дигестите в титул I се съдържат и други фрагменти, които в своята цялост дават представа за многовековната традиция, поддържана от римските *iurisprudentes,* относно понятието „*ius*", което според романистите е в центъра на римската цивилизация. Както юристите, така и философите в продължение на столетия изграждат представата за една справедлива, подчинена на всеобщия критерий за добро и угодно на боговете система от норми, които имат полезност за хората и на които се крепи порядъкът в тяхното битие. Темата е неизчерпаема, особено като се има предвид, че концепциите на римляните се развиват в продължение на повече от 14 столетия, в различна политическа, икономическа и социална обстановка. По-важното е, че в тях се съдържат основите на съвременните понятия за право и закон, за тяхната взаимна връзка и социална функция. От римската юриспруденция има какво да се научи, макар и то да не е в таридиционната за съвременността теоретична форма.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В съвременната лексика често закон и право се приемат като равнозначни понятия. В Древния Рим основание за такава интерпретация има само в архаичния период, и то от гледна точка на произхода на *lex* и *ius* като божествени предписания. Но наред с това законът, както свидетелстват по-късните източници, винаги се е считал за общозадължително предписание, прието с общото съгласие и скрепено с клетвата на всички граждани за неговото спазване[106]. Правото се възприема по-широко – като съвкупност от религиозни и обичайни правила, създадени от жреческите колегии (*ius ponificium, ius augurale, ius fetiale*) или от дълготрайната практика в родовете (*ius gentilicium*), което постепенно се отделя от обичая (*mos maiorum*). С развитието на държавността през Ранната Република ius се счита за съвкупността от неписаните правила на патрицианските родове, докато lex е компромисното решение, прието от патриции и плебеи, обединени като *populus romanus Quirites*. Както твърди Feliciano Serrao[107] ius е традиционния, докато lex е иновационния елемент в политическата и социална динамика на Древния Рим. В този смисъл трябва да се разбира и интерпретацията на Цицерон, че законът – това е санкционираното от волята на народа право[108].

От тези изходни позиции се развиват двете понятия за закона и правото в Древния Рим, за да кристализират в следкласическата биномия: правната наука и интерпретацията по конкретни казуси *(iura),* включена в Дигестите, и нормативните предписания на императорските конституции (*leges*), събрани в Кодекса. Юстинианова кодификация показва ясно как това са двата основни фактора за съществуването на правова държава и за общество, управлявано според законите.

Но наред с това концепцията на императора за стабилността на правото включва и още един акт, утвърден с конституция и със сила на закон – Институциите, както традиционно се наричат дидактическите съчинения по основи на правото. Съставени под ръководството на същите автори, които работят по другите части на кодификацията, те се явяват базата, върху която се изгражда познанието на бъдещите

---

[106] ***D. 1.3.1 (Papinianus libro primo definitionum)*** *Lex est commune praeceptum, virorum prudentium consultum, delictorum quae sponte vel ignorantia contrahuntur coercitio, communis rei publicae sponsio*. Вж. по-подробно у КОФАНОВ, Л. Л. *Понятия lex и ius в римском архаическом праве*, достъпна на http://www.dirittoestoria.it/iusantiquum/articles/Kofanov-lex-ius-nel-diritto-romano.htm; ID. Понятие poploe и характер куриатных комиций в древнейшем Риме. В: ВДИ., 2002 (1), с. 97 – 107.

[107] Вж. SERRAO, F. *"Ius" e "lex" nella dialettica costituzionale della Prima Republica. Nuove riflessioni su un veccio problma*. In: Nozione, formazione e interpretazione del diritto dall'età romana alle esperienze moderne. Ricerche dedicate al professor Filippo Gallo, v. 2, Napoli, 1997, pp. 279 – 317.

[108] ***CIC., Rhet. ad Herenn.,*** *II.19.*

юристи. В конституцията *Omnem* Юстиниан очертава програмата на преподаване на правото, а Институциите посвещава на всички млади люде, които са отдадени изцяло на изучаването на правото (*Iuventuti cupidae legum*). По този начин той дава пример за обвързване на изучаването, научното изследване, тълкуването и прилагането на правото като единна и непротиворечива дейност, управлявана от държавата.

И ако в началото на статията поставихме въпроса за широко дискутираната в настоящия момент съдебна реформа в България, в края й бих искала да завърша с този пример. Защото както и да се преструктурира съдебната власт, ако законодателството не е достатъчно ясно, непротиворечиво и комплексно регулиращо обществените отношения, правораздаването няма как да постигне очакваните резултати. Ако в правната сфера не работят добре подготвени юристи, с високи морални качества и съзнание, дори при перфектно законодателство и правосъдна система също не могат да се очакват резултати. По тази причина, ако става въпрос за реформа, то тя трабвя да бъде цялостна, на всички нива, да обхваща и трите основни власти и да е достатъчно мотивираща за хората, които ще я осъществяват.

В тази връзка има какво да се научи от древните римляни. Основните принципи на правото, както и римскоправната концепция за закона като основен източник на правото, изложена във фрагментите на класическите юристи в книга I, титул I на Дигестите, са представени при отсъствието на ясно дистанциране между правото и справедливостта. И двете понятия са унифицирани в сферата на *bonum et aequum* и подчинени на определената от римската юриспруденция цел на регулативно въздействие. Ако се приеме, че правото по силата на споменатата инверсия произхожда от справедливостта, то това е лесно обяснимо във фиксираната в други текстове от същия начален титул на Дигестите концепция за господството на естественото право, в което основно място се заема именно от естественото равновесие и справедливост както в природата, така и в обществото. Така справедливостта не се явява като съвкупност от ценности, а от параметри, тя е критерий за поведение, създаден от юристите на основата на природните закони. Концепцията намира своето развитие в тълкуването същите текстове от глосаторите, които в съответствие с християнската идеология приемат, че правото е създадено от хората, докато справедливостта е Божие творение („ *author iuris homo, iustitiae Deus”*)[109].

Съвременната интерпретация на връзката между правото и закона, съответно и използването на справедливостта като критерий и при правосъздаването, и при правоприлагането, има разнородни проявления. Често те отвеждат до политически решения, прикривани с умозрителни теоретични постулати. В случая по-важното е да се създаде ясна и осезаема представа в обществото, че правото е не само суровият меч на наказанието, но и топлата длан на подкрепата и закрилата, а законът е оръжието, с което се реализират тези две негови основни социални роли. Затова, ако се следва римската традиция, мястото на богинята *Iustitia* не е в съдилищата, защото тя не се свързва само със санкционирането на неправомерните действия, а на форума, където в ежедневните отношения, вкл. в икономическия и социален живот трябва да господства мярата за равновесието и добросъвестността. И защото римската богиня, която е олицетворение на справедливостта, не е с превръзка през очите, тъй като никой не се съмнява в нейната безпристрастност, а с всеобхватен поглед върху природното и човешкото. Тя не държи меч и везни, а рог на изобилието и везни, за да отмери всекиму дължимото според заслугите и приноса за доброто в обществото.

---

[109] Вж. статията на Leo Pepre, цитирана по-горе, в която е представена еволюцията на римските принципи през философията на християнските автори, нацистката интерпретация и някои съвременни насоки на използване на римскоправната традиция за постигане на конкретни правни и политически цели.

Тази представа може да е твърде идеалистична, а думите за нея – неприлично патетични в съвременните условия. Но юристите от всички поколения, наричани с почит от римляните *iurisprudentes*, са тези, които не само трябва да познават и прилагат правото и закона, но и да вярват в тяхната сила и власт.

проф. д-р Малина Новкиришка – Стоянова е щатен преподавател в Юридическия факултет на СУ „Св. Климент Охридски" и в Нов български университет, департамент „Право", E-mail: mnovkirishka@nbu.bg.